

**ТДИУ ХУЗУРИДАГИ
ПЕДАГОГ КАДРЛАРНИ ҚАЙТА
ТАЙЁРЛАШ ВА УЛАРНИНГ
МАЛАКАСИНИ ОШИРИШ
ТАРМОҚ МАРКАЗИ**

TOSHKENT DAVLAT
IQTISODIYOT UNIVERSITETI

TASHIKENT STATE
UNIVERSITY OF ECONOMICS

**ЎҚУВ-УСЛУБИЙ
МАЖМУА**

ТОШКЕНТ-2021

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**ОЛИЙ ТАЪЛИМ ТИЗИМИ ПЕДАГОГ ВА РАЎБАР
КАДРЛАРИНИ ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА УЛАРНИНГ
МАЛАКАСИНИ ОШИРИШНИ ТАШКИЛ ЭТИШ БОШ
ИЛМИЙ - МЕТОДИК МАРКАЗИ**

**ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ИҚТИСОДИЁТ УНИВЕРСИТЕТИ
ХУЗУРИДАГИ ПЕДАГОГ КАДРЛАРНИ ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ
ВА УЛАРНИНГ МАЛАКАСИНИ ОШИРИШ ТАРМОҚ
МАРКАЗИ**

**МЕХНАТ ИҚТИСОДИЁТИ ВА СОЦИОЛОГИЯСИ
ЙЎНАЛИШИ**

**«ИНСОН ТАРАҚҚИЁТИ ВА ХАЛҚАРО ТАҚҚОСЛАШ
КЎРСАТКИЧЛАРИ»
МОДУЛИ БЎЙИЧА**

**Ў Қ У В – У С Л У Б И Й
М А Ж М У А**

Тошкент-2021

Модулнинг ўқув-услубий мажмуаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2020 йил “7” декабрдаги 648-сонли буйруғи билан тасдиқланган ўқув дастурига мувофиқ ишлаб чиқилган.

Тузувчилар: А.Б.Ҳайитов – и.ф.н., ТДИУ, “Инсон ресурсларини бошқариш” кафедраси доценти., С.П.Қурбонов ТДИУ, “Инсон ресурсларини бошқариш” кафедраси ўқитувчиси

Такризчи: ТТЕСИ, “Корпоратив бошқарув” кафедраси доценти, иқтисод фанлари номзоди (*турдош ОТМ*). Г.Г.Умарова

Модулнинг ишчи дастури Тошкент давлат иқтисодиёт университети кенгашининг 2020 йил 29 декабрдаги 5-сонли қарори билан нашрга тавсия қилинган.

МУНДАРИЖА

<u>I. ИШЧИ ДАСТУР</u>	4
<u>II. МОДУЛНИ ЎҚИТИШДА ФОЙДАЛАНИЛАДИГАН ИНТЕРФАОЛ ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИ</u>	12
<u>III. МАЪРУЗА МАТНЛАРИ</u>	18
<u>IV. АМАЛИЙ МАНҒУЛОТ МАТЕРИАЛЛАРИ, ТОПШИРИҚЛАР ВА УЛАРНИ БАЖАРИШ БЎЙИЧА ТАВСИЯЛАР</u>	69
<u>V. БИТИРУВ ИШЛАРИ УЧУН МАВЗУЛАР</u>	72
<u>VI.КЕЙСЛАР БАНКИ</u>	73
<u>VII. ГЛОССАРИЙ</u>	88
<u>VIII. АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ</u>	105

I. ИШЧИ ДАСТУР

Кириш

Дастур Ўзбекистон Республикасининг 2020 йил 23 сентябрда тасдиқланган “Таълим тўғрисида”ги Қонуни, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сон, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 21 сентябрдаги “2019-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини инновацион ривожлантириш стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5544-сонли, 2019 йил 27 августдаги “Олий таълим муассасалари раҳбар ва педагог кадрларининг узлуксиз малакасини ошириш тизимини жорий этиш тўғрисида”ги ПФ-5789-сон, 2019 йил 8 октябрдаги “Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5847-сон ва 2020 йил 29 октябрдаги “Илм-фанни 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-6097-сонли Фармонлари, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 21 ноябрдаги “Рақамли иқтисодиётни ривожлантириш мақсадида рақамли инфратузилмани янада модернизация қилиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-4022-сон, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 4 октябрдаги “2019 – 2030 йиллар даврида Ўзбекистон Республикасининг «яшил» иқтисодиётга ўтиш стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПҚ-4477-сон ҳамда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 23 сентябрдаги “Олий таълим муассасалари раҳбар ва педагог кадрларининг малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш бўйича кўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги 797-сон Қарорларида белгиланган устувор вазифалар мазмунидан келиб чиққан ҳолда тузилган бўлиб, у олий таълим муассасалари педагог кадрларининг касб маҳорати ҳамда инновацион компетентлигини ривожлантириш, соҳага оид илғор хорижий тажрибалар, янги билим ва малакаларни ўзлаштириш, шунингдек амалиётга жорий этиш кўникмаларини такомиллаштиришни мақсад қилади.

Дастур доирасида берилаётган мавзулар таълим соҳаси бўйича педагог кадрларни қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш мазмуни, сифати ва уларнинг тайёргарлигига қўйиладиган умумий малака талаблари ва ўқув режалари асосида шакллантирилган бўлиб, унинг мазмуни кредит модул тизими ва ўқув жараёнини ташкил этиш, илмий ва инновацион фаолиятни ривожлантириш, педагогнинг касбий профессионаллигини ошириш, таълим жараёнига рақамли технологияларни жорий этиш, махсус мақсадларга йўналтирилган инглиз тили, мутахассислик фанлар негизида илмий ва амалий тадқиқотлар, ўқув жараёнини ташкил этишнинг замонавий услублари бўйича сўнгги ютуқлар, педагогнинг креатив компетентлигини ривожлантириш, таълим жараёнларини рақамли технологиялар асосида индивидуаллаштириш, масофавий таълим хизматларини ривожлантириш, вебинар, онлайн, «blended learning», «flipped classroom» технологияларини

амалиётга кенг қўллаш бўйича тегишли билим, кўникма, малака ва компетенцияларни ривожлантиришга йўналтирилган.

Қайта тайёрлаш ва малака ошириш йўналишининг ўзига хос хусусиятлари ҳамда долзарб масалаларидан келиб чиққан ҳолда дастурда тингловчиларнинг мутахассислик фанлар доирасидаги билим, кўникма, малака ҳамда компетенцияларига қўйиладиган талаблар такомиллаштирилиши мумкин.

Модулнинг мақсади ва вазифалари

“Инсон тараққиёти ва халқаро таққослаш кўрсаткичлари” модулининг мақсади: педагог кадрларни қайта тайёрлаш ва малака ошириш курс тингловчиларини ҳозирги иқтисодий ривожланиш шароитида жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши замонавий муаммолари ҳақидаги билимларини такомиллаштириш, ижтимоий ривожлантириш ва инсоний тараққиёт мақсади ва моҳиятининг назарий ва амалий асосларига аниқлик киритиш, уларни таҳлил этиш ва кўрсаткич даражаларини баҳолаш бўйича кўникма ва малакаларини таркиб топтириш.

“Инсон тараққиёти ва халқаро таққослаш кўрсаткичлари” модулининг вазифалари:

- инсон тараққиётига таъсир этувчи омиллар, жамиятнинг иқтисодий муносабатларини ҳаракатга келтирувчи механизмлар олий таълимда ўқитиш жараёнинини технологиялаштириш билан боғлиқликда юзага келаётган муаммоларни аниқлаштириш;

- тингловчиларнинг инсон тараққиёти билан боғлиқ муаммоларни таҳлил этиш кўникма ва малакаларини шакллантириш;

- ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш муаммоларни ҳал этиш стратегияларини ишлаб чиқиш ва амалиётга татбиқ этишга ўргатиш.

Модул бўйича тингловчиларнинг билими, кўникмаси, малакаси ва компетенцияларига қўйиладиган талаблар

“Инсон тараққиёти ва халқаро таққослаш кўрсаткичлари” модулини ўзлаштириш жараёнида амалга ошириладиган масалалар доирасида:

Тингловчи:

- аҳолининг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши билан боғлиқликда юзага келадиган муаммолар ва уларни ҳал этиш стратегияларни;

- замонавий инсон тараққиёти билан боғлиқ атамаларни қўллашни;

- инсон тараққиётида олий таълим соҳасининг ўрни ва роли билан боғлиқ муаммолар ва уларни ҳал этиш йўллари ***билиши керак***;

Тингловчи:

- инсон тараққиёти ва халқаро таққослаш кўрсаткичларининг ҳозирги замон муаммоларга доир кейслар тузиш, улардан амалиётда қўллаш ***кўникмаларига эга бўлиши*** зарур;

Тингловчи:

- ижтимоий соҳалар ва инсон тараққиёти кўрсаткичлари, ижтимоий ўсиш ва иқтисодий ривожланиш муаммоларни аниқлаш, таҳлил этиш, баҳолаш ва умумлаштириш *малакаларини эгаллаши* лозим.

Тингловчи:

- модулни ўзлаштириш орқали тингловчилар инсон тараққиёти ва халқаро таққослаш кўрсаткичларидаги муаммоларни аниқлаш;

- инсон тараққиёти ва халқаро таққослаш кўрсаткичларидаги муаммоларни таҳлил этиш ва баҳолаш;

- оптимал қарорлар қабул қилиш ва прогнозлаш каби *компетенцияларга эга бўладилар.*

Модулни ташкил этиш ва ўтказиш бўйича тавсиялар

“Инсон тараққиёти ва халқаро таққослаш кўрсаткичлари” курси маъруза ва амалий машғулотлар шаклида олиб борилади.

Амалий машғулотларда тингловчилар ўқув модуллари доирасидаги ижодий топшириқлар, кейслар, ўқув лойиҳалари, технологик жараёнлар билан боғлиқ вазиятли масалалар асосида амалий ишларни бажарадилар.

Амалий машғулотлар замонавий таълим услублари ва инновацион технологияларга асосланган ҳолда ўтказилади. Бундан ташқари, мустақил ҳолда ўқув ва илмий адабиётлардан, электрон ресурслардан, тарқатма материаллардан фойдаланиш тавсия этилади.

Модулнинг ўқув режадаги бошқа модуллар билан боғлиқлиги ва узвийлиги

Модул мазмуни ўқув режадаги “Инсон ресурсларини бошқариш”, “Замонавий меҳнат иқтисодиёти”, “Замонавий таълим ва инновацион технологиялар бўйича илғор хорижий тажрибалар” ўқув модуллари билан узвий боғланган ҳолда педагогларнинг касбий педагогик тайёргарлик даражасини орттиришга хизмат қилади.

Модулнинг олий таълимдаги ўрни

Модулни ўзлаштириш орқали тингловчилар жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш муаммоларни аниқлаш, уларни таҳлил этиш ва баҳолашга доир касбий компетентликка эга бўладилар.

Модул бўйича соатлар тақсимоти:

№	Модулмавзулари	Тингловчининг ўқув юкламаси, соат						
		Ҳаммаси	Аудитория ўқув юкламаси				Қўчма машғулот	Мустақил таълим
			Жами	жумладан				
				Назарий машғулот	Амалий машғулот			
1.	Демографик вазият ва унинг инсон тараққиётида тугган ўрни	6	6	2	4	-	-	
2.	Аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш тизими ҳамда унинг инсон тараққиёти мақсадидаги роли ва ўрни	6	6	2	2	2	-	
3.	Камбағаллик ва инсон тараққиёти	4	4	2	2	-	-	
4.	Инсон тараққиёти индексини ҳисоблаш	4	4	2	2	-	-	
	Жами:	20	20	8	10	2	-	

НАЗАРИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

1-мавзу. Демографик вазият ва унинг инсон тараққиётида тугган ўрни

Демографик сиёсатнинг мақсад ва вазифалари. Демографик сиёсатнинг объекти ва асосий йўналишлари. Демографик сиёсатнинг таркиби. Демографик сиёсатнинг асосий компонентлари. Демографик сиёсат таркиби. Демографик сиёсатни ўтказиш шарт-шароитлари. Демографик сиёсат ўтказиш услублари: иқтисодий, маъмурий-ҳуқуқий ва ижтимоий-психологик. Демографик сиёсат жиҳатлари ва даражалари. Туғилиш ва оила соҳасидаги демографик сиёсат. Туғилишни тартибга солишга қаратилган демографик сиёсатни амалга ошириш усул ва воситалари. Ўлимни камайтириш ва аҳоли саломатлигини яхшилаш борасидаги демографик сиёсат йўналишлари. Ўзбекистонда давлат томонидан олиб борилаётган демографик сиёсатнинг асосий хусусиятлари.

2-мавзу. Аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш тизими ҳамда унинг инсон тараққиёти мақсадидаги роли ва ўрни

Давлат ижтимоий сиёсатининг асосий йўналишлари. Ўзбекистон Республикасида доимий яшовчи фуқароларнинг, шунингдек фуқаролиги бўлмаган шахсларнинг ёши, жинси, тили, ирқи ва миллати, яшаш жойи, фаолият тури ва характеридан қатъий назар ижтимоий соҳага оид ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш. Ижтимоий-иқтисодий сиёсатга доир тадбирларни ишлаб чиқиш ва амалга оширишда ижтимоий заиф аҳоли тоифалари манфаатларини ҳисобга олиш. Ижтимоий заиф аҳоли тоифаларини ижтимоий қўллаб-қувватлаш. Иш ҳақи, пенсия ва нафақаларнинг энг кам миқдори ўрнатиш. Жамият ва давлатнинг асосий таянчи сифатида оила институтини қўллаб-қувватлаш, оила қуриш, уни сақлаб қолиш ва ривожлантириш учун муносиб шароитларни таъминлаш. Тегишли ижтимоий хизматларни, шу жумладан тиббий хизматларни бепул асосда етказиш. Фуқароларнинг аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш бўйича чоралар ва уларни амалга ошириш механизмлари. Аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш бўйича тадбирларни, жумладан хайрия ва ҳомийлик ёрдами кўрсатишни амалга ошираётган жисмоний ва юридик шахсларни, ташкилотларни, шу жумладан нодавлат ношароит ташкилотларини қўллаб-қувватлаш.

3-мавзу: Камбағаллик ва инсон тараққиёти

Камбағаллик тушунчаси. Камбағаллик даражасини аниқлаш усуллари. Камбағалликни келтириб чиқарувчи омиллар. Аҳолининг камбағал қатлами мамлакатга хос бўлган тезкор иқтисодий ўсиш. Давлат бепул ўрта таълимни таъминлаши. Заиф деб таснифланган гуруҳларга ихтисослашган ёрдам ва кам таъминланган оилаларга имтиёзлар. Камбағаллик ҳолатида тушиб қолиш. Камбағал оила фарзанди пул топиш илинжида таълим олиш имкониятидан маҳрум бўлиб қолиши. “Камбағаллик” ва “камбағаллик қопқони” тушунчалари.

Камбағаллик тушунчасига ягона таъриф. Бирламчи эҳтиёжлар (озик-овқат, кийим-кечак, уй-жой, таълим ва соғлиқни-сақлаш). Кунига 1,90 доллардан кам миқдорга кун кечириш. Ижтимоий, таълим ва соғлиқни-сақлаш соҳасидаги тўсиқларнинг доимий доираси. Камбағалликни баҳолаш бир нечта аниқ белгиланган кўникма ва усуллари.

4-мавзу: Инсон тараққиёти индексини ҳисоблаш

БМТ Тараққиёт дастури. Ўзбекистоннинг ушбу индекс рейтингдаги ўрни. Инсон тараққиёти индекси (ИТИ) нимани англатади ва нима учун бу ижтимоий тенгсизликни бартараф этишда муҳим кўрсаткич ҳисобланади? Ушбу рейтингда 40-ўринга кўтарилиш учун қандай натижаларга эришиш ва дунёнинг қайси давлатлари қаторидан ўрин олиш лозим? Охириги йилларда Ўзбекистон мазкур рейтингда неча поғона кўтарилди, бошқа Марказий Осиё давлатларичи?

Иқтисодиёт ва меҳнат самарадорлигининг ўсиш суръати юқори бўлган, ялпи ички маҳсулоти (ЯИМ) ва аҳоли жон бошига ўртача даромади юқори

бўлган мамлакатлар. Жамиятнинг даромадлари. Турли мамлакатлардаги турмуш сифати. мамлакат ЯИМИ нотекис тақсимланиши. ЯИМ даражаси. Ўсиш суръати. Амартъя Кумар Сен ва покистонлик машхур иқтисодчи Махбуб ул-Ҳақ. Инсон тараққиёти концепцияси нафақат назария..

Иқтисодий ривожланиш суръатлари. Турли жамиятлар, миллатлар ва халқларнинг дунёқараши, маданияти, қадриятлари ва уларнинг инсон тараққиётига таъсири. “Инсон тараққиёти индекси” (Human Development Index – HDI) қабул қилиниши. Муайян мамлакатда инсон тараққиёти даражасини ўлчашда ва давлатлараро таққослашда “Тенгсизликни ҳисобга олган ҳолда инсон тараққиёти индекси” (Inequality-adjusted Human Development Index – IHDI), “Гендер ривожланиши индекси” (Gender Development Index – GDI) ҳамда “Гендер тенгсизлиги индекси” (Gender Inequality Index – GII) каби кўрсаткичлар.

АМАЛИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

1-мавзу. Демографик вазият ва унинг инсон тараққиётида тутган ўрни

Демографик сиёсатнинг мақсад ва вазифалари. Демографик сиёсатнинг объекти ва асосий йўналишлари. Демографик сиёсатнинг таркиби. Демографик сиёсатнинг асосий компонентлари. Демографик сиёсат таркиби. Демографик сиёсатни ўтказиш шарт-шароитлари. Демографик сиёсат ўтказиш услублари: иқтисодий, маъмурий-ҳуқуқий ва ижтимоий-психологик. Демографик сиёсат жиҳатлари ва даражалари. Туғилиш ва оила соҳасидаги демографик сиёсат. Туғилишни тартибга солишга қаратилган демографик сиёсатни амалга ошириш усул ва воситалари. Ўлимни камайтириш ва аҳоли саломатлигини яхшилаш борасидаги демографик сиёсат йўналишлари. Ўзбекистонда давлат томонидан олиб борилаётган демографик сиёсатнинг асосий хусусиятлари.

Аҳолининг такрор барпо бўлиш категориясининг мазмун-моҳияти. Аҳоли такрор барпо бўлишининг асосий турлари. Аҳоли қисқарган такрор барпо бўлишининг омиллари ва оқибатлари. Аҳолининг оддий такрор барпо бўлиши ва унга хос хусусиятлар. Аҳолининг кенгайган такрор барпо бўлиши ва унинг ижтимоий-иқтисодий сабаблари. Аҳоли такрор барпо бўлишининг асосий кўрсаткичлари. Авлод узунлиги. Демографик ўтиш ва унинг босқичлари. Демографик баланс ва уни тузиш. Аҳоли такрор барпо бўлишининг натижали кўрсаткичлари. Барқарор аҳоли модели. Барқарор аҳоли ва аҳолининг такрор барпо бўлиш тартиби.

2-мавзу. Аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш тизими ҳамда унинг инсон тараққиёти мақсадидаги роли ва ўрни

Давлат ижтимоий ёрдами тизимининг шаклланиши. Ижтимоий трансферт турлари. Ўзбекистон Республикасида ижтимоий трансфертларнинг молиявий манбаларини моделлаштириш. Ижтимоий нафақалар ва уларни ҳисоблаш усуллари. Ижтимоий суғурта бўйича нафақалар. Пенсия

таъминотининг таъминлари ва механизмлари. Пенсия таъминотининг турлари ва уларни ҳисоблаш усуллари. Пенсия жамғармасининг даромадлари ва харажатларини моделлаштириш. Нодавлат пенсия жамғармалари. Имтиёзли пенсия тизими. Жаҳон молиявий инқирозининг пенсия тизимига таъсири. Ўзбекистон Республикасида пенсия таъминоти хусусиятлари. Пенсия тизимини ислоҳ қилиш йўллари. Ижтимоий хизмат турларининг иқтисодий таҳлили. Аҳолига ижтимоий хизмат кўрсатишни моделлаштириш. Аҳолига ижтимоий хизмат кўрсатиш турлари: тиббий-ижтимоий муассасалар, махсус қурилган уй-жойлар, кундузги мулоқотда бўлиш ва ҳордиқ чиқариш жамоатчилик марказлари. Ижтимоий ходим ва унинг асосий вазифалари. Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлигининг тиббий-ижтимоий муассасалари фаолияти. Тиббий-ижтимоий экспертиза хизмати фаолиятини ташкил этиш. Янги ижтимоий технологиялар: тез ижтимоий хизмат; кундузги ижтимоий хизмат кўрсатиш марказлари; ҳаракат воситалари, хизмат кўрсатиш прокат пунктлари. Аҳолига ижтимоий хизмат кўрсатишни такомиллаштириш йўналишлари. Ижтимоий имтиёзларнинг асосий таъминлари. Ижтимоий имтиёзларнинг шакллари ва кўринишлари. Ижтимоий имтиёзлардан фойдаланиш ҳуқуқига эга бўлган фуқароларни аниқлаш тартиби. Ижтимоий имтиёзларни кафолатлавчи меъриёв-ҳуқуқий база ва уни ислоҳ этиш. Давлат томонидан кафолатланган ижтимоий имтиёзларнинг йўналишлари. Ижтимоий имтиёзларни белгилаш тартиби. Ижтимоий имтиёзларни молиялаштириш манбалари ва институтлари.

3-мавзу: Камбағаллик ва инсон тараққиёти

Камбағаллик тушунчаси. Камбағаллик даражасини аниқлаш усуллари. Камбағалликни келтириб чиқарувчи омиллар. Аҳолининг камбағал қатлами мамлакатга хос бўлган тезкор иқтисодий ўсиш. Давлат бепул ўрта таълимни таъминлаши. Заиф деб таснифланган гуруҳларга ихтисослашган ёрдам ва кам таъминланган оилаларга имтиёзлар. Камбағаллик ҳолатида тушиб қолиш. Камбағал оила фарзанди пул топиш илинжида таълим олиш имкониятидан маҳрум бўлиб қолиши. “Камбағаллик” ва “камбағаллик қопқони” тушунчалари.

Камбағаллик тушунчасига ягона таъриф. Бирламчи эҳтиёжлар (озик-овқат, кийим-кечак, уй-жой, таълим ва соғлиқни-сақлаш). Қунига 1,90 доллардан кам миқдорга кун кечириш. Ижтимоий, таълим ва соғлиқни-сақлаш соҳасидаги тўсиқларнинг доимий доираси. Камбағалликни баҳолаш бир нечта аниқ белгиланган кўникма ва усуллари.

4-мавзу: Инсон тараққиёти индексини ҳисоблаш

БМТ Тараққиёт дастури. Ўзбекистоннинг ушбу индекс рейтингидаги ўрни. Инсон тараққиёти индекси (ИТИ) нимани англатади ва нима учун бу ижтимоий тенгсизликни бартараф этишда муҳим кўрсаткич ҳисобланади? Ушбу рейтингда 40-ўринга кўтарилиш учун қандай натижаларга эришиш ва дунёнинг қайси давлатлари қаторидан ўрин олиш лозим? Охириги йилларда

Ўзбекистон мазкур рейтингда неча поғона кўтарилди, бошқа Марказий Осиё давлатларичи?

Иқтисодиёт ва меҳнат самарадорлигининг ўсиш суръати юқори бўлган, ялпи ички маҳсулоти (ЯИМ) ва аҳоли жон бошига ўртача даромади юқори бўлган мамлакатлар. Жамиятнинг даромадлари. Турли мамлакатлардаги турмуш сифати. мамлакат ЯИМи нотекис тақсимланиши. ЯИМ даражаси. Ўсиш суръати. Амартья Кумар Сен ва покистонлик машҳур иқтисодчи Махбуб ул-Ҳақ. Инсон тараққиёти концепцияси нафақат назария..

Иқтисодий ривожланиш суръатлари. Турли жамиятлар, миллатлар ва халқларнинг дунёқараши, маданияти, қадриятлари ва уларнинг инсон тараққиётига таъсири. “Инсон тараққиёти индекси” (Human Development Index – HDI) қабул қилиниши. Муайян мамлакатда инсон тараққиёти даражасини ўлчашда ва давлатлараро таққослашда “Тенгсизликни ҳисобга олган ҳолда инсон тараққиёти индекси” (Inequality-adjusted Human Development Index – IHDI), “Гендер ривожланиши индекси” (Gender Development Index – GDI) ҳамда “Гендер тенгсизлиги индекси” (Gender Inequality Index – GII) каби кўрсаткичлар.

ЎҚИТИШ ШАКЛЛАРИ

Мазкур модул бўйича қуйидаги ўқитиш шаклларида фойдаланилади:

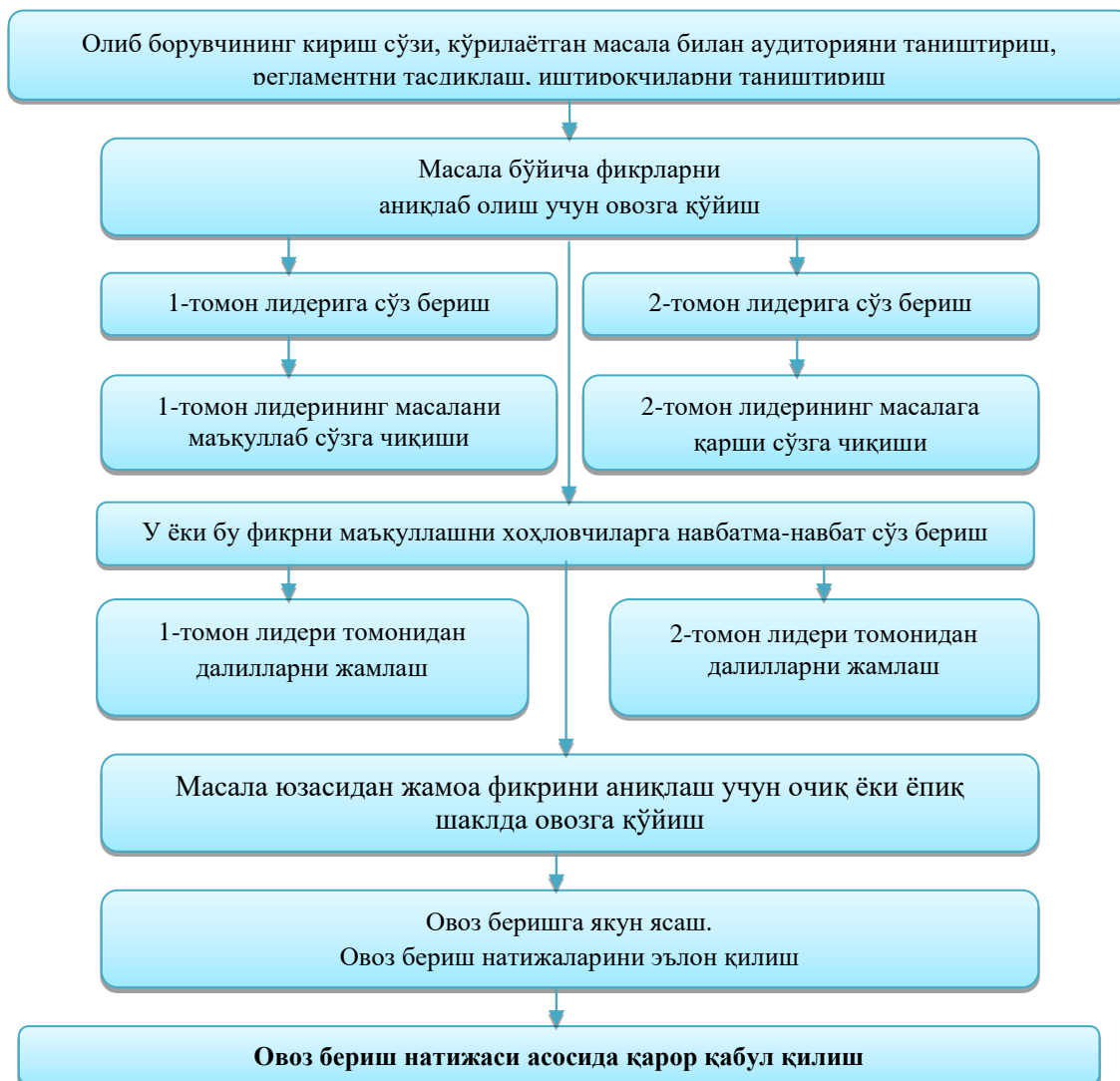
- маълумотлар ва технологияларни англаб олиш, ақлий қизиқишни ривожлантириш, назарий билимларни мустаҳкамлаш;
- давра суҳбатлари (кўрилаётган лойиҳа ечимлари бўйича таклиф бериш қобилиятини ошириш, эшитиш, идрок қилиш ва мантиқий хулосалар чиқариш);
- баҳс ва мунозаралар (лойиҳалар ечими бўйича далиллар ва асосли аргументларни тақдим қилиш, эшитиш ва муаммолар ечимини топиш қобилиятини ривожлантириш).

II. МОДУЛНИ ЎҚИТИШДА ФОЙДАЛАНИЛАДИГАН ИНТЕРФАОЛ ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИ.

Муаммони жамоали тарзда ҳал этишнинг усуллари ва воситалари Музокаралар

Музокаралар – аниқ ташкил этилган икки томон фикрларининг алмашинуви.

Музокараларни ўтказиш жараёнининг тузилиши

Баҳс

Баҳс – ўз фикрини ифода этишни хоҳловчилар орасида бирон бир мунозарали масалани муҳокама қилиш, ҳақиқатни аниқлаш ва тўғри қарорни қабул қилиш.

Анжуман-баҳсининг роли

Олиб борувчи – ўргатувчи барча ваколатларига эга – баҳс боришини бошқаради, исботлар ва рад этишларнинг далилигини, тушунча ва атамаларнинг аниқлигига эътибор қаратади, мулоқотнинг барча қоидаларга муносиб тарзда ўтишини кузатади.

Оппонент – тадқиқотчилар муҳитида қабул қилинган оппонентлик жараёнини амалга оширади. У нафақат нутқ сўзловчининг асосий нуқтаи назарини ифодалашни,

балки уни тушиниши орқали унинг хатоларини топиши ва ҳал этишнинг ўз вариантини тақдим этиши зарур.

Мантиқчи – нутқ сўзловчи ва оппонент фикларидаги қарама-қаршиликларни ва мантиқий хатоларни аниқлайди, тушунчалар тавсифини аниқлайди, далиллар ва рад этишларни ва фаразни олдинга суриш ҳаққонийлигини таҳлил қилади.

Психолог – маҳсулли мулоқотни ташкил этиш учун жавоб беради, биргаликда ҳаракатларни амалга ошириб, келишувга эришади, баҳснинг можарога айланишига йўл қўймайди.

Эксперт – баҳс усулининг натижавийлигини баҳолайди, олдинга сурилган фаразлар ва таклифлар, ҳулосалар ҳаққонийлигини баҳолайди, аниқ бир иштирокчининг қўшган ҳиссаси тўғрисида фикрларни билдиради ва бошқалар.

«Ақлий ҳужум»

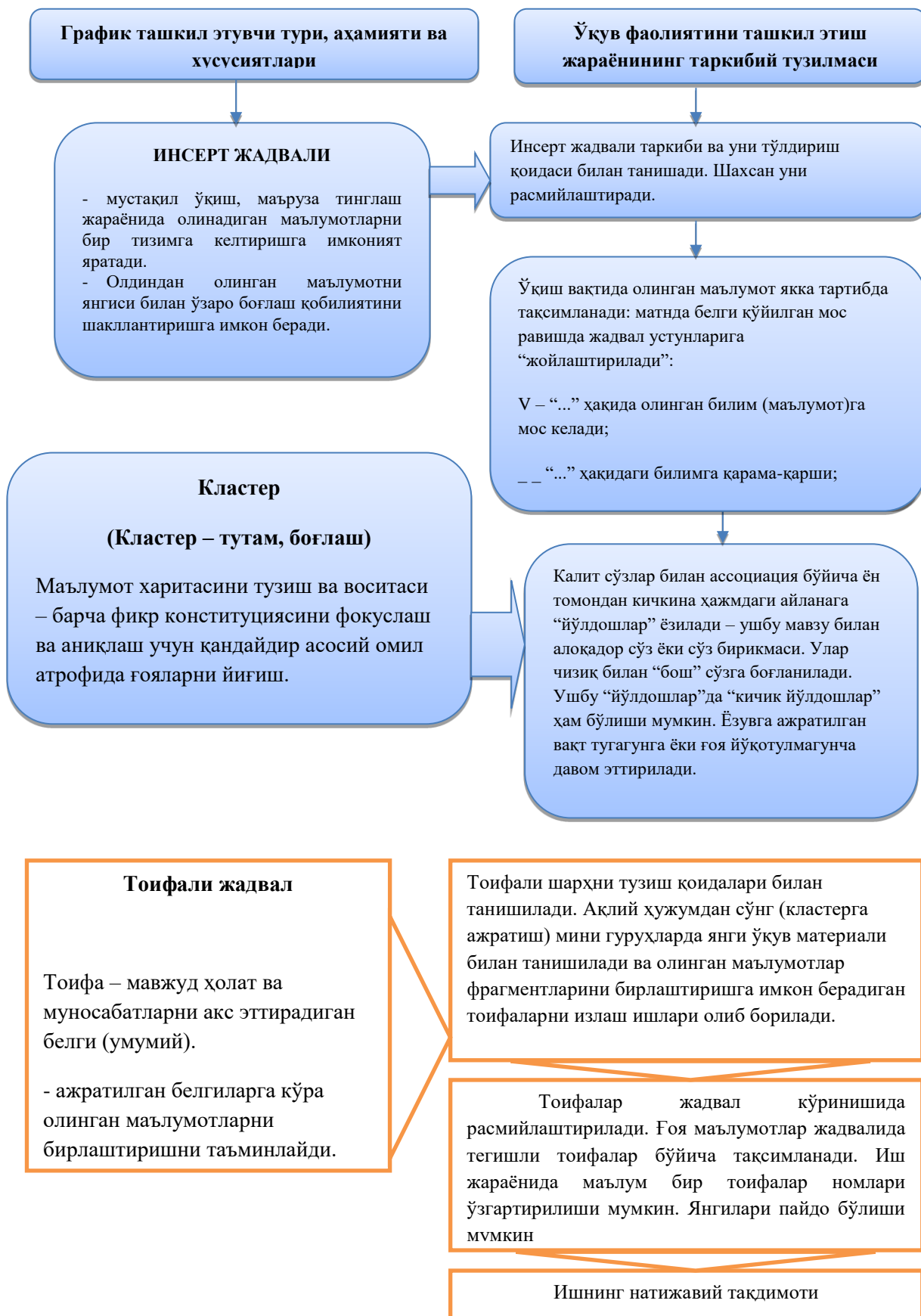
Ақлий ҳужум (брейнсторминг – миялар бўрони) – амалий ёки илмий муаммоларни ҳал этиш фикрларни жамоали генерация қилиш усули.

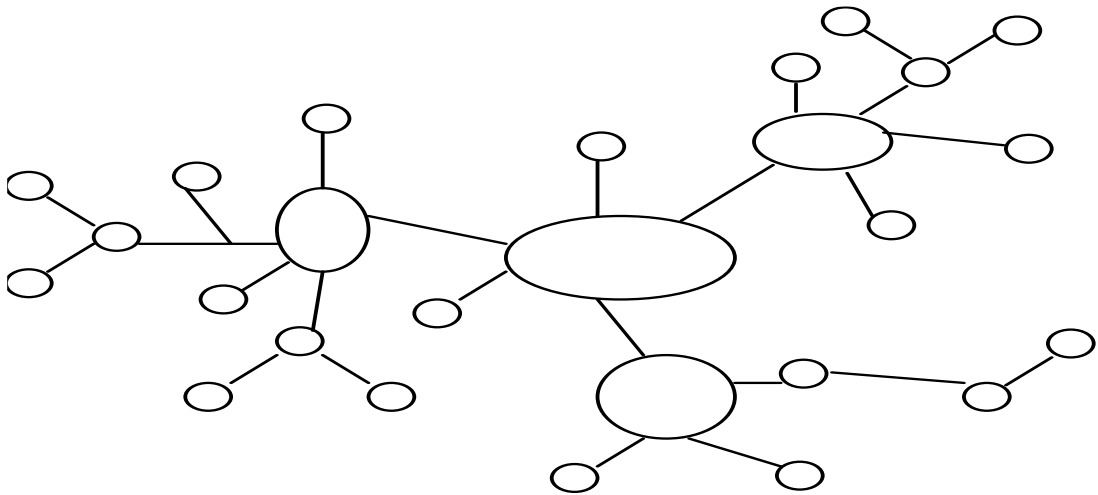
Ақлий ҳужум вақтида иштирокчилар мураккаб муаммони биргаликда ҳал этишга интилишади: уларни ҳал этиш бўйича ўз фикрларини билдиради (генерация қилади) ва бу фикрлар танқид қилинмасдан улар орасидан энг мувофиқи, самаралиси, мақбули ва шу каби фикрлар танлаб олиниб, муҳокама қилинади, ривожлантирилади ва ушбу фикрларни асослаш ва рад этиш имкониятлари баҳоланади.

Ақлий ҳужумнинг асосий вазифаси – ўқиб-ўрганиш фаолиятини фаоллаштириш, муаммони мустақил тушуниш ва ҳал этишга мотивлаштиришни ривожлантириш, мулоқот маданияти, коммуникатив кўникмаларни шакллантириш, фикрлаш инерциясидан қутилиш ва ижодий масалани ҳал этишда фикрлашнинг оддий боришини енгиш.

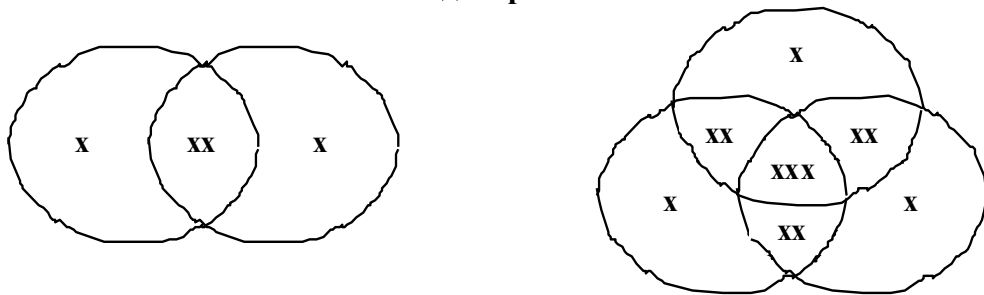
- **Тўғридан-тўғри жамоали ақлий ҳужум** – иложи борича кўпроқ фикрлар йиғилишини таъминлайди. Бутун ўқув гуруҳи (20 кишидан ортиқ бўлмаган) битта муаммони ҳал этади.
- **Оммавий ақлий ҳужум** – микро гуруҳларга бўлинган ва катта аудиторияда фикрлар генерацияси самарадорлигини кескин ошириш имконини беради.
- Ҳар бир гуруҳ ичида умумий муаммонинг бир жиҳати ҳал этилади.

Кўргазмали тақдим этиш: график ташкил этувчилар

Венн диаграммаси

SWOT-таҳлил жадвали

SWOT – таҳлил номланиши инглизча бош ҳарфлардан олинган:

Strengths – кучли томони, корхонада ички ресурслар мавжудлиги назарда тутилади;

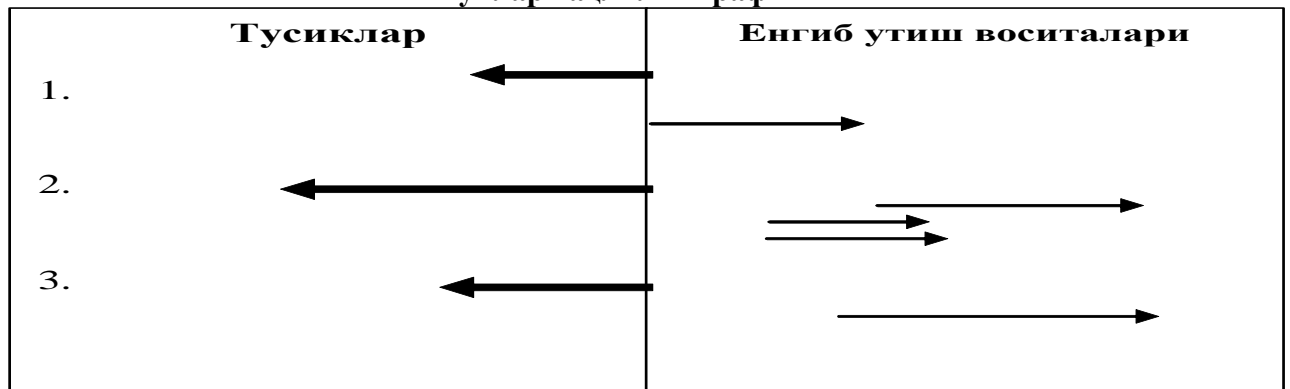
Weakness – кучсиз томони ёки ички муаммолар мавжудлиги;

Opportunities – имкониятлар; корхона ривожланиши учун мавжуд имкониятлар;

Threats – хавфлар; ташқи муҳитдаги мавжуд хавф-хатарлар

Қоидага кўра, SWOT – таҳлилининг муваффақияти ташкилотга боғлиқ бўлмай, балки келгусидаги стратегик мақсад ва лойиҳаларни ишлаб чиқишда унинг натижаси ҳисобга олинишига боғлиқ бўлади. Уни қўллашда элементларини қуйидагича талқин қилиш мумкин:

«Кучлар таҳлили» графиги

«Кучлар таҳлили» графигини тузиш қондаси

Координат ўқи чизилади, чапга стрелка (кучлар) билан корхона ривожланиши ёки муайян бизнес лойиҳасини амалга оширишга ҳалақит

берувчи тўсиқлар жойлаштирилади. Ушбу стрелкалар катталиги жиҳатдан у ёки бу муаммога таъсири ҳамда жиддийлигига мос келиши лозим бўлади.

Сўнгра қарама-қарши томонга ушбу кучларни енгиб ўтиш воситалари стрелка кўринишида экс этирилади. Уларнинг сони графикнинг ўнг томонидан натижа чиқара оладиган даражада бўлиши лозим.

Умуман олганда, бу келгусида аниқлаштиришни ва бўлақларга ажратишни талаб этадиган кучларни нисбий баҳолаш усули ҳисобланади.

“Кейс-стади” методи

«Кейс-стади» - инглизча сўз бўлиб, («case» – аниқ вазият, ҳодиса, «stadi» – ўрганмоқ, таҳлил қилмоқ) аниқ вазиятларни ўрганиш, таҳлил қилиш асосида ўқитишни амалга оширишга қаратилган метод ҳисобланади. Мазкур метод дастлаб 1921 йил Гарвард университетиде амалий вазиятлардан иқтисодий бошқарув фанларини ўрганишда фойдаланиш тартибиде қўлланилган. Кейсде очик ахборотлардан ёки аниқ воқеа-ҳодисадан вазият сифатида таҳлил учун фойдаланиш мумкин. Кейс ҳаракатлари ўз ичиге қуйидагиларни қамраб олади: Ким (Who), Қачон (When), Қаерде (Where), Нима учун (Why), Қандай/ Қанақа (How), Нима-натижа (What).

“Кейс методи” ни амалга ошириш босқичлари

Иш босқичлари	Фаолият шакли ва мазмуни
1-босқич: Кейс ва унинг ахборот таъминоти билан таништириш	<ul style="list-style-type: none"> ✓ якка тартибдаги аудио-визуал иш; ✓ кейс билан танишиш (матнли, аудио ёки медиа шаклда); ✓ ахборотни умумлаштириш; ✓ ахборот таҳлили; ✓ муаммоларни аниқлаш
2-босқич: Кейсни аниқлаштириш ва ўқув топшириғни белгилаш	<ul style="list-style-type: none"> ✓ индивидуал ва гуруҳда ишлаш; ✓ муаммоларни долзарблик иерархиясини аниқлаш; ✓ асосий муаммоли вазиятни белгилаш
3-босқич: Кейсдаги асосий муаммони таҳлил этиш орқали ўқув топшириғининг ечимини излаш, ҳал этиш йўлларини ишлаб чиқиш	<ul style="list-style-type: none"> ✓ индивидуал ва гуруҳда ишлаш; ✓ муқобил ечим йўлларини ишлаб чиқиш; ✓ ҳар бир ечимнинг имкониятлари ва тўсиқларни таҳлил қилиш; ✓ муқобил ечимларни танлаш
4-босқич: Кейс ечимини ечимини шакллантириш ва асослаш, тақдимот.	<ul style="list-style-type: none"> ✓ якка ва гуруҳда ишлаш; ✓ муқобил вариантларни амалда қўллаш имкониятларини асослаш; ✓ ижодий-лойиҳа тақдимотини тайёрлаш; ✓ якуний хулоса ва вазият ечимининг амалий аспектларини ёритиш

Кейс

Амалий вазият. Илмий-техника дастурлари доирасида бажариладиган тадқиқотлар бўйича эълон қилинган танловда Сизнинг грантингиз ғолиб бўлди. Грант ижрочилари белгиланган бўлсада, ташкилот раҳбари ижрочи сифатида Сиз танимайдиган бир ёш мутахассисни грантга қўшишга кўрсатма берди. Сиз андиша қилиб уни грантга ижрочи сифатида киритдингиз ва у бажариши лозим бўлган вазифаларни белгилаб бердингиз. 6 ой ўтди. Ижрочи ҳеч бир вазифани бажармади, лекин иш ҳақи олиб юрди. Гранд иштирокчилари ўртасида эътирозлар юзага келди.

Бундай ҳолатда Сиз гранд раҳбари ёки ижрочи сифатида қандай йўл тутасиз?

1. Раҳбарингизга арз қилиб, вазиятни тўғрилаш учун ёрдам сўрайсиз.
2. Ёш мутахассис вазифаларини ўзингиз бажариб боришингиз бошқа ижрочиларга айтиб, вазиятни тўғрилайсиз.
3. Ёш мутахассис вазифаларини бошқа ижрочилар бажариши учун тақсимлаб берасиз.
4. Маслаҳатимиз уни гранддан чиқариб ташлайсиз.
5. Ёки бошқача йўллари топасиз.

III. МАЪРУЗА МАТНЛАРИ

1-мавзу. Демографик вазият ва унинг инсон тараққиётида тутган ўрни (2 соат)

1. Демографик сиёсат тушунчаси ижтимоий-иқтисодий мазмуни ва моҳияти
2. Демографик сиёсатнинг мақсади ва вазифалари
3. Демографик сиёсат йўналишлари ва тамойиллари
4. Туғилиш соҳасидаги демографик сиёсат чоралари
5. Оила соҳасида демографик сиёсат йўналишлари
6. Ўлимни камайтириш ва аҳоли саломатлигини мустаҳкамлаш соҳасидаги демографик сиёсат

1. Демографик сиёсат тушунчаси ижтимоий-иқтисодий мазмуни ва моҳияти

Инсоният ривожланишининг барча босқичларида аҳоли динамикасини ва уни такрор барпо бўлишини оз бўлсада мақсадга йўналтирилган ҳолда бошқаришга ҳаракат қилинган. Никоҳ-оилавий муносабатларини ва репродуктив ҳолатни (никоҳдан олдин, никоҳда, никоҳсиз) меъёрий бошқариш тарихийроқ ҳисобланади. Муълумки инсонлар ҳаракатига таъсир этувчи индивидуал хулқ актлари устидан йўлга қўйилаётган ижтимоий назратнинг асосий мақсади, аҳоли ўсиш ўсиш суръатини ёки ҳеч бўлмаганда, юқори ўлим шароити юзага келган пайтда уни сонини сақлаб қолиш мақсадида туғилиш даражасини максималлаштиришдир. Жамият миқёсида бутун фанланинг ривожланиши, хусусан тиббий билимларнинг ривожланиши ва аҳоли турмуш даражасини секин аста ривожланиши аҳоли касаланиши ва ўлими устидан ижтимоий назоратни юксалишига имкон яратди. 19-асрда ўлим даражасини етарли даражада пасайиши бир тарафдан, нисбатан ривожланган Европа мамлакатларида туғилишни тез суръатда пасайишига бошқа тарафдан эса – туғилишни чегаралашни мақсадга мувофиқлиги ва аҳоли кўпайиб кетишини олдини олиш ҳақидаги баҳс ва мунозараларга олиб келди. Бу нуқтаи назарни асосчиларидан бири инглиз роҳиб, иқтисодичи олим Т.Р.Мальтусдир. Агар биз қуйидагиларни ҳисобга олсакгина бу ўрин етарли даражада асосли бўларди. Яъни, жамиятни ижтимоий ва иқтисодий табақалашуви, аҳолининг кўпгина қисмини ўта қашшоқлиги ва юқори ўлим даражаси ўта муҳим масалаларни юзага келтиради – тиббий хизмат кўрсатиш соҳасида ижтимоий барчага баробар шароит яратиш, соғлиқни сақлашда санитар, яшаш ва бошқа шароитларни яхшилашга мос ҳолда инвестицияларни кўпайтиришни талаб этувчи ҳаётни ва соғлиқни сақлаш. 19 асрнинг охири – 20 асрнинг бошларини кенг кўламда тиббий ёрдам ва соғлиқни сақлаш давлат дасутри биринчи даврини бошланиши деб ҳисоблаш мумкин. Худди шу даврга 19 асрнинг охиридаги уруш натижасидаги кўп инсонларни йўқотиш натижасида, Франция ҳамда Германия ва Белгиядаги депопуляция натижасида туғилиш муаммоларига қизиқишни янгиланишини киритишимиз мумкин. Аҳоли йўқотишларини ўрнини тўлдириш хоҳиши туғилишни

рағбатлантиришни янги босқичига олиб келди. Бирок, энди туғилишни оилада тартибга солиш имкониятларини давлат дастури даражасида кенг миқёсда рағбатлантиришга олиб келди. 20 асрларда демографик сиёсат соҳасидаги долзарб йўналишларни ўзаро мутаносиблиги, айрим мамлакатларда ўзгарган ва сезиларли даражада фарқ қилган. Бу ерда умумий қилиб 2 тамойилни олишимиз мумкин: ўзлуксиз тарзда соғлиқни сақлаш ва ўлимни камайтириш дастурига инвестицияларни кўпайтириш; Оилавий сиёсат деб номланувчи, иқтисодий тенгсизликни қисқартириш болалик оилаларни ижтимоий қўллаш фойдасига қаратилган, туғилишни рағбатлантириш анъанасидан аста секин чекиниш.

Ҳозирги пайтда демографик сиёсат деганда ҳозирги момент ҳамда узок муддатли истиқбол учун аҳоли такрор барпо бўлиши ва динамикаси соҳасида маълум бир сифат ва миқдорга етишишни назарда тутиш ёрдамида концептуал равишда, бирлашган воситаларни, фикрлар бирлигини давлат миқёсида умумий қабул қилинган тизими тушунилади.

Бундан шу нарса келиб чиқадики, демографик сиёсатни ўтказиш, қатор шартларга риоя қилишни талаб этади. Булардан учтасини бир биридан ажратиш мумкин эмас. Биринчидан, айнан сиёсатни мақсадини тасвирловчи вазифасини, вақтини белгиловчи концепцияни мавжудлигидир; иккинчидан, қабул қилинган концепция доирасида сиёсатни барча тадбирларини молиялаштиришга сарфланиши зарур бўлган ресурслар ва ниҳоят, учинчичи ўтказилаётган сиёсатни асосий стратегик фикрларини қўлловчи, ўзаро мутаносиб фикрлар.

Турли мамлакатларда, алоҳида вақт интервалидаги аниқ демографик шароит контекстида Туғилишни рағбатлантириш бўйича демографик сиёсат чораларини таҳлили, қандайдир концепция ёки шахсан демографик сиёсат концепцияси мавжуд дейишга изн бермайди. Хатто Францияга нисбатан кўллаганимизда ҳам, демографик ривожланишда навбатдаги қийинчиликларни енгишга кўмаклашиши лозим бўлган, тактик ҳаракатлар ҳақида гап кетиши мумкин. Шу ўринда, бу одатда қарама қарши ва тартибсиз бўлган чоралар доимо фақат бир мақсадгагина бўйсунди – мамлакат аҳолиси сонини камайишига йўл қўймаслик, яъни, агар мамлакат демографик ривожланиш концепцияси бўлмаса ҳам, ҳеч бўлмаганда исталган демографик тренд ҳақида тасаввур мавжудлиги ҳақида сўз юритишимиз мумкин.

Урушдан кейинги йилларда Ғарбий Европанинг кўпгина мамлакатларида демографик сиёсатга ижтимоий сиёсатнинг бир қисми сифатида қараш бошланди. 1970 йилнинг охирида Демографик ривожланишни тартибга солишга бундай ёндошишдаги фикрларнинг умумийси бу ижтимоий мослашишдир. Чунки у ҳозирги ҳолатини, аҳоли иқтисодий ва бошқа умумий фикрларини ҳисобга олувчи, демографик сиёсат шаклининг ҳозирги шароитида қулайдир.

Ушбу концепция Скандинавия, Германия, Голландия ва бошқа мамлакатларида анча таниқлидир. Унинг мақсади шундан иборатки, жамият қисқартирилган аҳоли такрор барпо бўлиши шароитида ўқиши зарур. Яъни, кам самара берадиган туғилишни рағбатлантиришга инвестицияларни

киритмасдан, балки инвестицияни иқтисодий ривожланишига, соғлиқни сақлашга, экологияга, нихоят - зарурат туғилган пайтда меҳнат ресурлари танқислигини қоплаши мумкин бўлган мигрантларни жойлаштириш.

Шу нуқтаи назарни биз Финляндия мисоли кўришимиз мумкин. Яъни унда ҳукумат оилани режалаштиришга ананавий тарзда анча либерал равишда ёндашади, мамлакат келажагидаги нисбатан демографик хавфини айтиб ўтирмасдан, унинг истиқболи сифатида яшаётган авлодлар тенглигини ва максимал ижтимоий тинчликка эришиш масалаларини кўради. Натижада мамлакатда барча оилавий сиёсат шу жумладан – аҳолини ижтимоий ҳимояланмаган қисмини, ногиронлар ва бошқаларга турли хил ёрдам дастурлари амалга оширилади. СССР да ҳам демографик сиёсатни ўтказишга концептуал тарзда ёндошишни шакллантиришга уриниш йўлга қўйила бошланди. Бу савол туғилишни кескин пасайиши сабабли тахминан 1960 – йилларда олимлар томонидан муҳокама этила бошланди. Аммо турли олимларни демография предметини фан сифатида тушуниши “Демографик сиёсат” тушунчасини талқин этишнинг ўзига ҳос хусусиятини киргизди ва кузатиш сифатида унинг мақсад ва вазифаларини ва мумкин бўлган чораларини акс эттирди.

Бу масала бўйича муназаранинг асосий парадокси шундаки, мамлакат демографик ривожланишида асосий муаммо ҳудуд ва унинг кўпгина қисмида туғилишнинг депопуляцион даражаси эканлигини барча мутахассислар тушунишган. Бироқ бунда, ҳамма мутахассислар демографик сиёсат мажмуавий, яъни демографик жараёнларни барчасини қамраб олиши керак деган фикрни қўллаб қувватладилар. Нуқтаи назарларнинг фарқи фақатгина у ёки бу олимлар қайси муаммоларни демографик туркумга киритишларидан эди.

2. Демографик сиёсатнинг мақсади ва вазифалари

Олимларнинг бир қисми, демографик сиёсатга бевосита таъсир этишнинг объекти туғилиш, ўлим, никоҳ қуриш, ажралиш, миграция, ижтимоий ва профессионал мобилликни жойлаштириш деб фикрлайдилар. Объектни мос ҳолда, демографик сиёсатнинг мақсад ва вазифалари бу қадар кенг тушуниш натижасида “демографик жараёнларда ўзининг объектини бевосита кўриш эмас, балки жамиятнинг асосий ишлаб чиқарувчи кучини ишлаб чиқаришини аниқловчи, инсон меҳнати ва ҳаёти шароитлари мажмуаси сифатида кўрувчи” аҳоли сиёсатига - юқори даражадаги аҳоли сиёсатини таркибий қисми сифатида қараш таклиф этилган.

Маълумки, “аҳолишунослик сиёсати” тушунчасига кириш, яъни бу бурадаги фикрлар натижаси, ижтимоий иқтисодий сиёсатнинг сезиларли даражадаги қисмини қамраб олиши (агар бутунлай қамраб олмаса, чунки қанча қисмилигини аниқлаш мушкул, ёки бошқачасига, аҳолига таъсир этмаса) демографик жараёнларни тартибга солишни утилитар мақсадига бир қанча маънавийлик бериши лозим. Бироқ у демографик сиёсатни ўтказишда, яъни давлат бошқарувида амалий фойдаланиш нуқтаи назаридан каммаҳсул ҳисобланади.

Бутунлай шунга ўхшаган демографик ва ижтимоий сиёсатга бошқа икки аниқлик мисол бўла олади. “Ривожланган социалистик жамият учун аҳолини ўсиши – мақсаднинг ўзи эмас. Социализмда жамият ишлаб чиқаришининг асосий мақсади, инсонларни моддий-маънавий эҳтиёжларини етарли даражада қондириш ҳисобланади. Шунга мос ҳолда ижтимоий сиёсат шаклида иштирок этувчи демографик сиёсат, доимо инсонларни соғлиғини сақлашга, она ва болани ҳар тарафлама кенг қамровли парваришлаш қаратилган. Бирин кетин меҳнаткашларни фаровонлигини таъминлашга қаратилган давлат ижтимоий сиёсатини юзага келиши таъсирида демографик ҳулқда демографик билишда алмашинишлар ҳам шаклланган.”

Унинг моҳияти шундаки жамият ҳаёт фаолиятини бошқаришнинг исталган соҳасидаги ҳар қандай ижтимоий сиёсат демографик жараёнларга ўз таъсирини ўтказмай иложи йўқ, лекин икки тушунчани: ижтимоий ва демографик сиёсатни аралашшига асос бўла олмайди. Бунга давлат томонидан ўтказиладиган ҳар хил турдаги ижтимоий тадбирлар, демографик сиёсат тадбирларини эса фақат, қачонки уларни ўтказишдан мақсад демографик жараёнларга жамиятни тўғридан тўғри таъсирига бўғандагина киради.

Худди ана шундан демографик ривожланиш тренди бутун жамият қизиқишларига ҳам мос келади. Шу боис, жаҳон тажрибасида қабул қилинган каби, демографик сиёсатга ижтимоий сиёсатнинг қисми сифатида қараш мақсадга мувофиқдир. Демографик сиёсатнинг мақсади, келажакда ижтимоий сиёсат мақсадлари билан узвий боғлиқ бўлган, нисбатан юқори аҳамиятга эгадир. Шунингдек, уларни қўллаш тўғридан тўғри жамиятни мақсадга эришиш бўйича аниқ ва сезиларли ҳаракатга (сиёсий, моддий) қаратишга қодирлиги ва тайёрлигига боғлиқдир. Ўз навбатида демографик ҳулқ меъёрлари, туғилиш ҳамда ўлим тамойиллари доимо ижтимоий сиёсатни мақсади ва истиқболларини белгиловчи, аҳоли ҳаёт фаолиятини ижтимоий иқтисодий шароитлари таъсири остида бўлади. Айтиб ўтилганлардан шу нарса келиб келиб чиқадики: демографик сиёсат тадбирлари учун инветициялар ҳажми кўп жиҳатдан давлатнинг ижтимоий сиёсати доирасидаги мақсадлари ҳамда демографик мақсадлар аҳамияти даражасига боғлиқдир. Иккинчи ўта муҳим бўлган демографик сиёсат ўтказиш учун моддий харажатлар ҳажми детерминанти бу мамлакатнинг иқтисодий ривожланиш даражасидир. туғилишни рағбатлантириш ва ўлимни камайтиришга сарфланувчи маблағларни тақсимлаш, узоқ муддатли ва қисқа муддатли истиқбол учун аниқланади.

Яқин келажак нуқтаи назаридан тибийёт ва соғлиқни сақлашга сарфлаш кўпроқ фойдалироқдир. Чунки, улар мақсадига кўра универсал характерга эга бўлиб, аҳоли томонидан озми кўпми тенг даражада ижобий қабул қилинади ва етарли даражада тез ижобий самара бериши мумкин. Бунга урушдан олдинги йилларда СССРда аҳоли ҳаёт давомийлигини кескин ўзгаришига, патологик тузилмасини ўзгаришига, эпидемияларни камайишига олиб келган соғлиқни сақлашни ривожлантириш бўйича дастурларни мисол бўла олади.

Аксинча, аҳолини узоқ муддатга ривожланиши манфаатлари ва депопуляцияни бартараф этиш, шунингдек унинг оқибатлари (асосан, қаришнинг жадаллашиши), туғилишни рағбатлантириш, оилани, уни моддий ҳолатини ва жамиятдаги мавқеини мустахкамлаш чора-тадбирлари катта кўйилмаларни талаб этади. Бу чора тадбирлар тўғридан тўғри, тезда ўз самарасини бермайди, чунки, оммавий тарзда эмас, балки у индивидуал тарзда билишни, кетма-кетликда қабул қилишни талаб этади. Бу йўналишдаги сиёсат, репродуктив хулқ меъёрлари оилада 2-3 та фарзанд бўлиши назарда тутгани боис, демографик авлодлар узунлиги ўлчовчи, узоқ муддатли истиқболга қаратилган бўлиши лозим.

Туғилиш трендига нисбатан стратегик хулқларни танлашдаги ёндошувлар ҳар хиллиги айрим мамлакатларда маблағларни тақсимлаш бўйича турли тадбирларда намоён бўлади. Маблағларни тақсимлашдаги фарқ кўпроқ икки мамлакатда мавжуд: яқин вақтгача давлат пронатализми позициясида турган Францияда ва туғилишни рағбатлантириш бўйича расмий давлат сиёсати мавжуд бўлмаган Германияда. Иккала мамлакат оилани моддий жиҳатдан қўллаб қувватлашга ЯИМни тахминан 12-13 фоизини ажратади, Франция эса тўғридан тўғри туғилишни рағбатлантиришга, яъни оилани қўллашга маблағни 1/5 сарфлайди. Германия худди шу мақсадларга инвестицияни 3% дан камроғини сарфлайди. Энг катта маблағни бўлса юқорида айтиб ўтилган ижтимоий мослашиш концепциясида тузилган мақсадларга сарфланади. Инвестициялаштириш стратегиясининг бундай дифференциациясида мамлакатларнинг ижтимоий ва демографик сиёсат мақсадлари нисбатан номутаносиб расмий позицияси намоён бўлади.

Репродуктив меъёрларни ва матримониал хулқнинг устун келиши бир тарафдан, бир неча ўн йиллар мобайнида сингиб кетган ўлимнинг салбий тенденцияси, яъни соғлиқни сақлашни орқада қолиши, бошқа тарафдан, яқин келажакда бўлиши мумкин бўлган ижобий натижаларга етарли даражада қаттиқ чегара қўяди. Бунга куч сифатида демографик сиёсатга мақсадли ёндошишни аниқлашда объектив тарзда белгиланган (демографик ва ижтимоий-иқтисодий) чегарада барча гипотетик курилмани киритиш лозим, чунки унинг эластиклиги унчалик юқори эмас. Бошқа тарафдан, ўзимиз истаган демографик келажак ҳақида тасаввурларни, қўйилган демографик мақсадларга сарфланиши мумкин бўлган, реал моддий ресурслар ва инвестициялар билан доим солиштириш фойдадан холи бўлмайди. Табиийки, айрим шароитда давлат айрим масалаларга дуч келади: ё мавжуд демографик ресурслардан келиб чиққан холда, кучни яшаётган авлодлар турмуш даражасини оширишга қаратиб, ўзининг айрим эҳтиёжларини кўриб чиқиш ёки мамлакатнинг демографик ва меҳнат салоҳиятини кўтариш мақсадида демографик сиёсатга кўпроқ инвестицияларни жалб этиш.

3. Демографик сиёсат йўналишлари ва тамойиллари

Демографик сиёсат тадбирларини адекват равишда қабул қилиниши учун оммани тайёрлаш, биринчи навбатда туғилиш соҳасида самарадорлигини таъминлашда ҳал қилувчи омиллардан бири деб ҳисоблаш адолатлидир.

Аҳоли такрор барпо бўлишининг инқироzi, аҳоли ўсиш суръатларини етарли даражада эмаслигини, индивидуал тарзда худди бутун аҳоли даражасида баҳолаб бўлмайди. Жорий демографик тренд ривожланишини ва уни оқибатларини ижтимоий иқтисодий мақсадларини универсал баҳолаш – бу давлат институтлари вазифасидир. Ҳар хил турдаги ташвиқот тадбирлари давлат ва аҳоли орасида коммуникация воситаси бўлиб хизмат қилади.

Демографик сиёсат тадбирларини ижобий қабул қилиш фойдасига жамият фикрини буришга ёрқин мисол бу 19-20 асрлардаги Франция тажрибасидир. Хусусан ўша даврлардаги пропоганда гуруҳлари “депопуляция” термини пайдо бўлишига сабаб бўлди. Ушбу феномен олимлар орасида кўпгина бахс ва мунозаралар предмети бўлиб қолди. 1896 йилда аҳилини ўсишини қўллаш учун Миллий уюшма ташкил этилганди. 1921 йилда кўпгина катта оилалар уюшмалари федерациялари юзага келди. Ун дан бир йил аввал туғилиш муаммолари бўйича олий совет ташкил этилди. 1939 йилда эса хозиргача оила ҳақидаги қонунчилик асосида бўлган, оила кодексини ишлаб чиққан аҳоли муаммолари бўйича Олий қўмита ташкил этилди. Урушдан кейинги даврларда Францияда демографик сиёсатни ривожланиши шу мамлакатнинг таниқли сиёсатчилардан бири – Генерал де Голля номи билан боғлиқдир. 1945 йилда унинг иштирокида ташкил топган аҳоли ва оила муаммолари бўйича Олий маслаҳат қўмитаси бевосита унинг раҳбарлиги остида фаолият олиб бориб, ушбу ташкилотнинг мавқеини кўтаргани каби, худди шунингдек таклиф этилган чоралар ва дастурлар мавқеини юқори даражага кўтарди.

Франция кетидан Белгия ва Дания, 1930 йилда эса Швеция ушбу йўлга қадам қўйди.

Францияда туғилишнинг тартибга солишнинг етарлича қаттиқ сиёсати 1970 йиллар ўрталарига қадар истисно тариқасида бошидан пронотализм атрофида тузилган ва миллий минтелитет ва аналарнинг қисми бўлиб қолган, ижтимоий шароит туфайли белгиланган кўринишда сақлаб қолди дейишга етарлича асос бор.

Бунга қарама-қарши Германияни мисол қилишимиз мумкин, у ерда миллатни йўқотиш бир вақтнинг ўзида демографик соҳада ҳам кўпгина фикрларни йўқотиш тимсоли бўлди. Демография фан сифатида бутунглай дискредитланган, “демографик сиёсат” термини бўлса тақиқланган эди. Фақатгина 1970 йил ўрталарига келиб бу мавзу сиёсий партиялар муҳокамаси предмети бўлиб қолди. 1980 йилларда депопуляция билан курашиш истагани ва аҳоли ўсишини ҳеч бўлмаганда 0 дарадасига эришиш учун демографик сиёсат чораларини ишлаб чиқиш заруратини асословчи доклад тайёрланди.

Бироқ Парламентдаги доклад муҳокамаси қуйидаги формулани қабул қилишга олиб келди: оилавий сиёсат - ҳа, демографик сиёсат – йўқ. Туғилиш ва аҳоли ўсишида сиёсатнинг асоси мавжуд бўлган трендларга мослашиш ва оилавий сиёсатни “ижобий самараси”га умид қилиш бўлиб қолди.

Шундай қилиб, ушбу ҳолатда бутун авлоднинг қириб кетиши мумкин бўлишига қарамай, туғилишни рағбатлантириш чораларини қатъий рад этиш анъаналарини мустахкамлашиб, шаклланиб бориши кузатилди.

Демографик сиёсатнинг исталган стратегияси доирасида давлат ўзининг ижтимоий жараёнларни бошқариш ҳуқуқини амалга оширади. Шу билан бир вақтда, давлат томонидан олиб борилаётган демографик сиёсат иши мақсад ва вазибалари оқимида бораётган аҳоли қисмининг ҳаражатларини қоплаш ҳам давлат зиммасида бўлади. Бундай сиёсат турли ижтимоий демографик гуруҳлар, ҳудудий ва этник жамоаларнинг ҳаёт қизиқишлари ва кадрларига мос равишда максимал дифференциаллашган бўлиши лозим. Шундагина демографик дастурнинг у ёки бу аспектига қизиқувчиларнинг доираси камайиб, дастурларни амалга ошириш ҳаражатлари самарадорлиги ошиши мумкин.

Шу билан бир вақтда, кўпгина мамлакатларнинг сиёсатчилари (сиёсатшунослар) туғилиш даражасини пасайиши билан боғлиқ бўлган демографик ривожланишнинг салбий тенденцияларига қарамай, демографик сиёсат олиб боришда тўғри қизиқли қарорларни қабул қилиш, яъни конкрет тор доирадаги демографик мақсадларни илгари суришни хоҳлайдилар. Кўпроқ ижтимоий ривожланиш глобал дастурларининг демографик ёки анъанавий интеграция сиёсатига аҳамият берилади. Демографик дастурларга нисбатан бундай эҳтиёткорона муносабаталарни шакллантирувчи асосий сабаблар қуйидагилардан иборат:

- онг ва ҳуқуқнинг индивидуаллашуви давлатнинг бу йўналидаги ҳар қандай ҳаракатларини оммалаштирмайди.
- демографик инвестициялар тез ва муҳим позитив натижаларга эришиш имконини бермасилиги сабабли давлат арбобларининг сиёсий имиджини оширмайди.
- демографик дастурлар ҳаражатларни талаб этади. Масалан, бир марта эришилган туғилиш ва ўлим даражасини бир маромда ушлаб туриш учун кетадиган ҳаражатлар вақт ўтиши билан расмий равишда оширилиб бориши лозим. Бунинг ҳисобига демографик дастурлар умуман жамиятга фойда келтирмайдигандек бўлиб кўринади. Бундан ташқари аҳоли таклиф қилинган ва амалга оширилаётган чора тадбирларга тезда мослашиб кейинчалик уларга эътибор қилмай қўяди.

4. Туғилиш соҳасидаги демографик сиёсат чоралари

Бугунги кунга келиб дунёда аҳолини ўсиб бориш муаммоларинан ташвишга тушиб, туғилиш даражасини тартибга солишга ҳаракат қилмаётган деярли бирорта ҳам давлат қолмади. Туғилишни тартибга солишга уринаётган барча давлатлар ушбу соҳада диаметрал қарама қарши мақсадлари ва қизиқишлари билан фарқланувчи 2 гуруҳга бўлинади 1 гуруҳга кирувчи мамлакатларда демографик ўтиш ҳали тугалланмаган ва туғилиш даражаси нисбатан юқори бўлиб уларни асосан аҳолини ўсиш суратларини пасайтириш ва шу йўл билан мамлакат иқтисоди ва ресурсларига бўлган демографик босимни пасайтириш масалалари ташвишга солади. Ушбу масалада энг актив позицияни аҳолиси сони жихатидан энг катта ҳисобланган Хитой ва Хиндистон мамлакатлари эгаллайди. Бу мамлакатлар турли хил, жумладан регрессив, чора тадбирларни амалга ошириш йўли билан аҳолини кескин

Ўсишини тўхтитишга уринадилар. 2 - гуруҳга эса индустрияси юқори ривожланган, бироқ туғилиш эас хатто авлодлар алмашинувини ҳам таъминлаб беролмайдиган ва кўпинча депопуляцияга олиб келадиган даражада паст бўлган мамлакатлар киради. Бу мамлакатларнинг барчаси, жумладан Россия ҳам депопуляция муаммосини келиб чиқиш вақти, унинг давомилиги, тарихий (иқтисодий, сиёсий ва бошқа) сабабларига кўра бири биридан тубдан фарқ қилади. Бунинг хисобига бу мамлакатларда қатор муҳим масалалар бўйича яққол дифференциация намоён бўлади. Туғилиш даражаси ва типи ўхшаш бўлган мамлакатларда деморафик сиёсатни ўтказиш ёки аксинча уни рад этиш ҳақида қарор қабул қилинишини сабаблари орасидан қуйидагиларни ажратиш мумкин: туғилишни ҳақиқий даражаси, унинг тенденциялари ва аҳоли сони динамикасини баҳолаш, улкан катаклизмалар (1-навбатда урушалр) натижасида аҳоли орасидаги ёқотишлар, стратегик (иқтисодий, геополетик , сиёсий - маънавий) режадаги муаммоларни ечиш зарурияти. Бу сабабларнинг бирлашиши баъзи мамлакатларда зиддиятлидир. Шу манода туғилиш соҳасида демографик сиёсат олиб бориш заруриятини очикдан очик рад қилувчи 2 та мамлакат – АҚШ ва Буюк Британия алоҳида қизиқиш уйғотади. Бу мамлакатлардаги туғилиш даражави, хатто аҳолининг тақрор барпо этилишини ҳам таъминлай олмаслигига қарамай, ҳар иккала мамлакат ҳам ўзларидаги туғилиш даражасини ички ва ташқи қарашлар ва эҳтиёжларни қонунийлаштириш учун етарли деб хисоблашади. Иккала мамлакатларда ҳам, фарзандларнинг туғилиши, оила ва инсоннинг шахсий иши, аҳолининг ўсиши эса давлатга на иқтисодий, на экологик ва на ижтимоий фойда келтирмайди деган фикр илгари сурилади. АҚШ ва Буюк Британиядан ташқари Италия, Ирландия ва бир неча бошқа мамлакатлар туғилиш даражасига таъсир этувчи чораларни ишлаб чиқиш борасида ўртача позицияни эгаллаб туришади. Бу мамлакатлар фарзандлар туғилишини тартибга солишни маънавий ва этик нормаларга мос келмайди деб ҳисоблайдилар ва бу масалада катта масштабда ҳеч қандай сиёсат олиб борилмайди. БУ мамлакатларнинг ҳукумати ҳамда жамоатчиликнинг никоҳ – оила муносабатлари, шунингдек аборт ва контрацепция масаларида консерватив фикр билдиришади.

Худуди, аҳолисининг сони, иқтисодий ривожланиш даражаси, ва бошқа белгилари жиҳатидан ҳислма хил бўлган бу мамлакатларни иккита ҳолат бирлаштиради.

Биринчидан бу мамлакатлардан бирортаси ҳам 20 аср давомида (Россия, Франция, Германия каби) улкан инсоний йўқотишларни бошдан кечирмаган. Иккинчидан, бу мамлакатларда демографик ўсиш зарурати билан бевосита боғлиқ бўлган стратегик (биринчи навбатда геополитик ва иқтисодий) қарашлар мавжуд эмас.

Франция, Белгия Германия мамлакатларида эса 20 асрдан бошлаб демографик сиёсатга бутунлай ўзгача қарашлар мавжуд эди. Бу мамлакатлар 19 асрнинг охиридан 20 асрнинг бошига қадар содир бўлган кетма-кет урушлар оқибатида каттагина йўқотишларни бошдан кечирдилар, иқтисодий мувозанат бузилди ва уни тиклаш авж олиб бораётган депопуляция шароитида

жуда мушкул эди. Шу билан бирга бу мамлакатлар Европадаги геополитик тенгликни сақлаш заруриятига суянган ҳолда ўзининг демографик потенциални қайта тиклашига ҳаракат қилдилар. Аслида Францияда 1870 йилдан 1910 йилгача бўлган бутун давр мобайнида пронаталистик кайфият хукс суради.

5. Оила соҳасида демографик сиёсат йўналишлари

Турли мамлакатларда фарзандли оилаларга ёрдам чораларини таҳлил қилиш, уларни 4 гуруҳга ажратиш имконини беради:

1. Қонуний чоралар
2. Фарзандли оилалардаги моддий қийинчиликларни камайтиришга ва талаб қилинаётган репродуктив хулқ эвазига шаклланган мукофотларни тақдим этишга қаратилган иқтисодий чоралар
3. Аёллар бандлиги ва оналикни уйғунлигига халақит берувчи қарама-қаршиликларни енгишга қаратилган ҳуқуқий ва иқтисодий чора тадбирлар.
4. Олиб борилаётган сиёсат ува унинг мақсадларига жамоатчилик фикрини шакллантиришга қаратилган маънавий руҳий таъсир чоралари.

Қонуний чора тадбирлар. Туғилишни тартибга солишнинг ҳуқуқий соҳасига қуйидаги масалалар киради:

- никоҳга киришнинг минимал ёшини белгилашдаги никоҳ оилавий ҳуқуқ, ажралиш ҳуқуқи, никоҳда ва никоҳ бекор қилингандан сўнг туғилган фарзандлар учун ота оналарнинг масъулиги.
- аборт контрацепция ва стерилизацияни амалга ошириш ҳуқуқини қонуний тартибга солиш.

Қонуний чора тадбирларни мамлакатлар аро солиштириш жуда қийин, сабаби маълум ҳуқуқий далолатнома, никоҳ оила кодекси ва ўунга ўхшаш ҳужжатларни қабул қилиш ёки бекор қилиниши аксарият мамлакатдаги тарихий анъаналар, диний қарашлар, миллий менталитет шунингдек, ўтмишдаги демографик сиёсат тажрибалари натижаларини таҳлиллари асосида амалга оширилади.

Никоҳ оила қонунчилиги ва никоҳдаги хулқ типини тартибга солиш масаласида Россия юқорида қайд этилган мамлакатлардан тубдан фарқ қилади. Гап шундаги бу мамлакатларнинг барчасида никоҳнинг европа типи (яъни, кеч никоҳга кириш, никоҳсизлик даражасининг юқорилиги, никоҳдан аввал норасмий биргаликда яшашнинг кенг тарқалганлиги кўпчилик фарзандларнинг расмий никоҳдан ташқарида туғилиши) устун туради. Бунда расмий никоҳга кириш ёши айниқса ҳозирги шароитда ҳақиқий никоҳга кириш ёшига деярли таъсир қилмайди.

Россияда биринчи нокоҳга киришнинг ўртача ёши европа стандартларига кўра паст (аёллар ва эркеклар учун 20-22 ёшгача) ва вояга етгандан сўннг дархол тоузилган никоҳлар сонининг кўплиги ҳолатида никоҳга кириш минимал ёшининг ўзгариши, репродуктив натижажаларнинг тақдирига ўз таъсирини ўтказади.

Кўпчилик чет мамлакатларда никоҳ оила муносабатларини тартибга солиш ҳеч қачон черков таъсири остидан четга чиқмаган. Россияда эса аксинча

октябр инқилобидан кейин дархол оилавий ҳуқуқларнинг тартибга солувчи дикретлар тузила бошлади. Шундан сўнг никоҳ, оила ҳуқуқи бир неча бор ҳам либерализация томонга, ҳам ажралишни кескин чегаралаш томонига ўзгарди. Совет ҳукуматининг ушбу масаладаги олиб борган дастлабки қадамлари маънавий сиёсий доирадан ташқарига чиқмай демографик жараёнларни тартибга солиш мақсадидан йироқ эди. 1949-50 йилларга келиб эса, аксинча, қонунчилик, расмий никоҳдан ташқаридаги муносабатларни чегаралашга йўналтирилган бўлиб, аҳолининг орасида эркаклар дефицити кузатилган шароитда кўп хотинлиликни олдини олиш ва оилани мустаҳкамлашга хизмат қилиши лозим эди. 1960 йилларнинг охирида қонунга киритилган ўзгаришлар, ҳуқуқ нормалари билан шу даврда ҳосил бўлган матримониал ҳуққ нормалари ўртасидаги зиддиятни ҳал этиш имконини берди. Бошқача қилиб айтганда, ажралишни либераллаштириш, давлат томонидан тузилган бошқарув акти эмас, балки фақатгина, юзага келган ҳолатни тан олиш эди.

Абортлар, контрацепция, астерилизация масаласидаги қонунчилик барча мамлакатларда ўзига ҳос хусусиятга эга бўлиб, тарихий жихатдан оила ва шахснинг бу масалада мустақил қарор қабул қилишини таъқиқлашдан тортиб то тўла ҳажмли толерантликкача ривожланган. Ҳоизирги кунда бор йўғи санокли мамлакатларгина (Ирландия, Португалия, Мальта) абортларнинг легализациясига қарши кескин позицияни эгаллаб турибди. Ўз навбатида қонунни кучайтиришга қаратилган ҳар қандай уринишлар жамоатчилик фикрининг қатъий қаршилига дучор бўлмоқда.

Абортлар ҳақидаги қонунчилик тарихи 1810 йилдан, яъни Францияда Наполеон кодекси қабул қилинган даврдан бошланади. Чамаси, абортлар амалиёти бундан анча илгари қўлланилию келган бироқ айнан шу даврга келиб давлат сиёсатининг предмети тарзида шаклланди. Аборт қотиллика тенглаштирилиб унинг иштирокчилари кучли жазоланган бу ҳуқуқий нормалар Францияда 1975 йилга қадар сақланиб келган ва бутун ўтган давр мобайнида нафақат улкан жарималар балки қамоқ жазоси ҳам тайинланган. Кўпчилик мутахассислар фикрига кўра бундай чора тадбирлар қўйилган мақсадга, яъни туғилиш даражасини оширишга хизмат қилмасдан криминал абортлар сонини ошишига олиб келади. Аборт масаласидаги қонунчиликнинг оммавий либераллаштириш 1960 йиллардан бошланиб, 12970 йилларнинг ўрталарида абортни бутунлай таъқиқлаган мамлакатлар деярли қолмади.

Иқтисодий чора тадбирлар. Демографик сиёсатнинг ушбу гуруҳ чоралари жуда хилма хилдир. Уларда фарздандли оилаларга нафақа ажратишдан ташқари, фарзандлари бор ёки фарзанда кўрган оилаларга (оталар, оналарга) турли ҳил имтиёзлар беришни назарда тутди. Шу ўринда оилаларга ажратилган нафақа учун сарфланадиган маблағларга нисбатан, фарздандли оилалардаги моддий дискриминациянеи бартараф этишга қаратилган, ижтимоий сиёсат соҳасига тегишли имтиёзларни беришга кўпроқ маблағ сарфланади. Шу усул билан инвестициялар устидан максимал давлат назорати ўрнатилади.

Туғилишни иқтисодий рағбатлантиришнинг турли мамлакатлардаги тажрибаси асосида энг кенг тарқалган йўналишлар қуйидагилардир:

1. Фарзандли оилаларга нафақа.
 - ойма ой бериладиган нафақа ёки оиладаги фарзандларнинг сони, туғулиш кетмакетлиги, оиланинг умумий даромади ва бошқаларга қараб келгиланадиган нафақа;
 - фарзанд туғилиши муносабати билан 1 маротаба бериладиган нафақа;
 - ҳомиладорлик ва туғруқда қисман ёки тўлиқ ҳақ тўланадиган таътил;
 - ҳомиладор аёллар, тукқан айлар ҳамда янги туғилган чақалоқлар саломатлигини тиклашга қаратилган чора тадбирлар.

2. Ишловчи оналар ва оталар учун солиқ имтиёзлари, уй жоё учун кредит ва сусбсидиялар.

Ойма ой тўланадиган ёки оилага белгилананадиган нафақа. Ушбу нафақа тури энг кенг тарқалган бўлиб, турли мамлакатларда, нафақа белгилаш схемалари турличадир. Масалан, Австрия ва Данияда нафақа барча фарзандли оилаларга оиланинг даромадидан қатъий наўар тайинланади Франция ва Германияда нафақанинг миқдори оиланинг даромади ва фарзандлар сонига боғлиқ. Буюк Британияда оиладаги фарзандлар сонидан қатъий назар фақатгина кам даромадли оилалар нафақа олиш ҳуқуқига эга. Италия ва бошқа бир қанча мамлакатларда оила даромадининг юқори чегараси белгиланган бўлиб шу миқдордан ортиқ даромад олувчи оилаларга ҳеч қандай нафақа берилмайди.

Ойма ой тўланадиган нафақанинг суммар катталигини , одатда оиладаги фарзандлар сонининг ошиши билан ортиб боради, сабаби кўпчилик мамлакатларда сиёсатнинг ушбу йўналиши оилада фарзандар туғилиши, уларни тарбиялаш ва маълумот бериш бўйича ҳаражатларни иаксимал даражада компенсациялаш давлатнинг бурчи эканлигини назарда тутди.

Нафақа олишнинг чегара ёши турли мамлакатларда 16-18 ёшгача белгиланган.кўпгина мкамлакатларда нафақа ёшини катталлашиши боланинг маълумот олиши билан боғлиқ (Германия, Нидерландияда 27 ёшгача). Энг катта оилавий нафақалар Бельгияда белгиланган (ўртача ойлик маошнинг 70Фоиизгача). Бироқ бунда кўпроқ оиладаги фарзандлар сонби эмас, оиланинг моддий таъминланганлик даражаси ҳисобга олинади. Оиланинг нафақаларини молиялаштириш ҳар доим ҳам бюджет маблағлари ҳисобига амалга оширилмайди. Масалан Австриядан оилавий нафақалар марказлаштирилган ҳолда ягона компенсацион фонд ҳисобидан тўланади. Фонддаги маблағларининг манбаи қуйидагилар:

1. Тадбиркорлар тўловлари
2. Марказий ва маҳаллий ҳукумкат органлари бюджетидан ажратмалари.
3. Худудлардаги аҳолининг сонига пропорционал равишдаги тўловлар.

Белгияда нафақалар миллий ижтимоий ҳимоя бошқаруви томонидан амалга оширилади. Бошқарув фондлари тадбиркорлардан тушган тўловлар асосида шаклланади. Итлаия Люксембургда оилавий нафақалар ижтимоий суғурта фонлари ҳисобига молиялаштирилади.

Фарзанд туғилиши муносабати билан 1 маротаба бериладиган нафақа. Нафақанинг бу тури ойма ой бериладиган нафақаларга нисбатан камроқ тарқалган. Бу билан кўпчилик давлатлар ўзларининг оиладаги репродуктив

хулққа нисбатан асосли позицияларини намоён қиладилар. Бу билан кўпигна давлатлар ушбу чоранинг проноталистик самарасизлигини рад қилишларини эмас, балки оиланинг демографик хулқ муносабатлари позициясини онгли равишдалигини кўрсатади.

Бу позиция оила ва шахснинг репродуктив кулон моделини эришиш концепсиясига асослариб айни вақтда ота оналик (оналик, оталик) ни уз ичига олади. Онгли равишда ота она булиш деганда, эр ва хотин ва фарзанд тузими хакида қарор қабул қилишда бола дунегга келган вақтда уни минемал заруриятларини қондириш учун барча тайёргарликни ўз зиммаларига олишликлари лоимлиги назарда тутилади.

Шундай қилиб, бўлғуси фарзанд хусусида давлатнинг олиб борадиган сиёсати 2 қисимдан иборат бўлади. 1 томондан хомиладорлик ва туғурукни соғлом кечиши учун барча шароитларни яратса (хомиладорлар ни текшириш, тўғруқга, туғурукдан кейинги таътил, хомиладорларни иш ўринларини сақлаб қолиш в.х.з), иккинчи томондан давлат қайсидир маънода тузилган фарзандларни боқиш табиёлаш ва уларга маълумот беришда иштирок этади, аслида фарзанднинг туғилиши ва вақтини унинг ота онаси белгилайди ва уни таъминлаш асосан уларнинг вазифасидир. Умуман олганда, 1 маротабалик нафақалар билан таъминлаш принципи проноталистик сиёсатнинг бошқа чора тадбирларга қараганда анча дифференциаллашган бу чоралар кўп даражада ижтимоий манзил характериға эга бўлиб, оиланинг даромадлари ва ижтимоий статусига мустаҳкам боғлиқ. Бу ҳолат депопуляциян мамлакатларнинг ўз олдиларига қўйган мақсадлари билан тўлиқ мос келади. Бу ерда асосий ўринни асл демографик қарашлар эмас, кўпроқ ижтимоий қарашлар: ҳар бири кишини ижтимоий ҳимоялаш ва минимал даромад билан таъминлаш, аёллар эркинлиги ва карьера билан оила орасидаги танлови эркинлиги эгаллайди.

Асосий эътибор ижтимоий адолатга, ижтимоий дискриминацияни қисқартиришга, фарзандлар сони турлича бўлган оилаларнинг турмуш даражасини тенглаштиришга қаратилади. Оилавий ва бир маротаба бериладиган нафақаларнинг миқдори бой мамлакатларда анча юқори бўлиб, аксинча қашшоқ мамлакат (Греция, Португалия, Ирландия) мамлакатларида туғилишни пасайтирмаслик ва юқоридаги мамлакатларнинг демографик дастурларини расман овоза қилинишиға қарамай, тузилиш тенденцияларига реал тарзда таъсир этиш имконияти мавжуд эмас.

Хомиладорлик ва туғурук бўйича таътил ва уни тўлаш принциплари. Мамлакатлар бўйича хомиладорлик ва туғурук учун таътил бериш асослари ва схемалари анчагина дифференциялашган асосий фарқлар давлат сектори ва хусусий секторда ишловчи аёллар орасида кузатилади. Уларга бериладиган таътил давомийлиги тўловнинг ўлчовлари ва молиялаш маблағлари бир биридан фарқ қилади. Одатда давлат секторида ишловчи аёлларга нисбатан узокроқ давом этувчи таътил ва катта ўлчамдаги компенсациялар берилади.

Бундай ҳолларда таътилға ҳақ тўлаш ёқитўлиқ давлат бюджети маблағлари ҳисобига ёки компенсациялашган шаклда (ижтимоий ва тиббий суғурта бюджети ва фондлари) амалға оширилади. Хусусий секторда ишловчи

аёллар эса маблағларни турли суғурта фондларидан оладилар. Кўпгина компенсация миқдори хусусий сектордаги тадбиркорга боғлиқ бўлади ва 70% дан ошмайди. Қатор мамлакатларда ҳомиладорлик ва туғруқ бўйича таътил ҳуқуқи, суғурта бадалларини тўлаш ва ҳомиладорликка қадар шу ишда қанча муддат ишлаганлигига боғлиқ бўлади.

6. Ўлимни камайтириш ва аҳоли саломатлигини мустаҳкамлаш соҳасидаги демографик сиёсат

Аҳоли соғлиғини сақлаш ва ўлимни камайтириш соҳасидаги сиёсат, туғилишни тартибга солиш сиёсатига нисбатан, ижтимоий сиёсатга яқинроқ интеграллашган. Бундай мустаҳкам интатеграллашувни асосий сабаби унинг икки турда намоён бўладиган универсаллигидадир.

Биринчидан, ҳар қандай цивилизациялашган жамоатдан ушбу соҳадаги сиёсат мақсадининг ўзи универсалдир. Инсон ҳаётини узайтириш, унинг сифатларини, яъни соғлом ва актив ҳаёт даврини яхшилаш асосий гуманитар қадриятлар жумласига киради. Шу сабабли, бу соҳада олиб бориладиган сиёсатнинг мақсадлари ҳеч қандай баҳс мунозараларини келтириб чиқармайди; инсоният жамиятининг ривожланишининг маълум даврлари ва эпидемиологик ўтишнинг турли босқичларида бўлган конкрет аҳоли тўпламлари (худудлари, давлатлари)га нисбатан ҳаракатларнинг доимий йўналишлари ўзгартирилади ва мақсадга эришишнинг адекват ва самарали усуллари ҳамда чоралари танланади.

Иккинчидан, аҳоли соғлиғини сақлаш ва ўлимни камайтириш соҳасидаги сиёсат ҳам, умуман ижтимоий сиёсат каби эрта қариш, касалликларни кўпайиши, саломатликнинг пасайиши оқибатида аҳолининг йўқотишларини камайтиришга қаратиладиган ушбу сиёсат таъсир жихатдан универсал, чунки бу сиёсатнинг мақсадлари барча аҳоли учун ягона бўлиб, аҳолининг барча ижтимоий, демографик, худудий ва бошқа гуруҳларини, давлат олдида соғлиқни сақлаш ва инсон ҳаётини узайтириш дастурларини амалга оширишда тенгликлиги ва саломатлик эҳтиёжларини қондиришдан ҳеч қандай дискриминацияга йўл қўймасликни назарда тутди.

Аҳолини соғлиғини сақлаш ва умрини узайтириш бўйича узоқ муддатли сиёсатни ишлаб чиқишда ҳар қандай давлат учун бу сиёсатнинг иккита ўзаро боғлиқ таркибий қисмлари бўлиши лозим. Биринчиси аҳоли саломатлигини ва ўлимнинг ёш жинсий кесим бўйича шаклланиш тарихи ва ҳозирги тенденцияларнинг ҳолати ҳақида умумий ва алоҳида худудий, ижтимоий, этник ва бошқа адекват тасаввурларнинг мавжудлиги. Ушбу ҳолатнинг батафсиллиги олиб бориладиган сиёсатнинг яқин ва узоқ истиқболли дастурларини танлашда муҳим аҳамиятга эга.

Аҳоли соғлиғини сақлаш ва ўлимни камайтириш соҳасидаги сиёсатнинг иккинчи таркибий қисми тахмин қилинаётган сиёсатнинг чора тадбирлари, йўналишлари ва принципларини қўйишдан мақсад доирасида умумлаштирувчи концепциядир. Нисбатан концентрланган ҳолатда ушбу концепция БССЖнинг дунёдаги ўлимни камайтириш соҳасида сезиларли муваффақиятларга эришган мамлакатларнинг тажрибаларини

умумлаштирувчи “Барча учун саломатликка эришиш бўйича” стратегиясида ўз аксини топган. Бу тажриба шуни кўрасатадики, инсонлар фақат иқтисодий ривожланишга эришиш воситаси сифатида қаралмай, инсоният инсоний омилдан иборат бўлиб қолмасдан ва иқтисодий ўсиш кишилиқ жамиятининг ҳисобига эмас, аксинча уларнинг қизиқишлари йўлида амалга оширилсагина, стратегия самарали бўлиши мумкин. Бу сиёсат декларация эмас, бироқ реал фаолиятнинг замонавий таъминотидир. Бу фаолият натижасида ривожланган мамлакатларда илгари ҳам, ҳозирда ҳам инсоний капитални ривожлантиришга анчагина маблағларнинг инвестицияси давом этиб келмоқда. Буни соғлиқни сақлаш стратегиясида қўлланилганда энг камида қуйидаги асосий принципларга амал қилишни англатади.

Соғлиқ ҳуқуқини инсоннинг энг муҳим ҳуқуқларидан бири деб тан олиними. Давлат ҳар бир инсоннинг қадрини, шунингдек саломатлик борасида барча инсонларнинг ҳуқуқларини, мажбуриятларини ва жавобгарликларини тенглигини тан олади ва тасдиқлайди.

Саломатлик ва уни муҳофаза қилиш масалаларида адолат. Саломатлик ва уни муҳофаза қилиш 2 та асосий аспектни ўз ичига олади: камбағаллик ва у билан боғлиқ саломатлик ва хавф солувчи амалларни қисқартиришга йўналтирилган ижтимоий иқтисодий сиёсат олиб бориш; алоҳида эҳтиёжларга эга бўлган (соғлиғидаги муаммолар, ижтимоий ва иқтисодий ҳолатга кўра) аҳоли гуруҳларини изоляциядан ҳимоялаш ва уларга керакли тиббий санитар ёрдамни олишлари учун имкон яратиш. Алоҳида инсонлар, аҳоли гуруҳлари, ташкилотлар ва жамоат секторларининг соғлиқни сақлаш фаолиятидаги иштироки ва жавобгарлиги. Бу принцип саломатлик феноменининг мультифактор табиатини тушунишга асосланган ва иккита асосий элементдан: барча секторлар саломатлик учун жавобгарликни тан олишлари ва уларни соғлиқни сақлаш фаолиятига жалб қилишининг самарали механизмларини ишлаб чиқиш ҳамда соғлиқни сақлаш масалаларига тегишли сиёсатни ишлаб чиқилиши ва амалга оширилишида аҳолининг иштирокидан иборат. Саломатликни мустахкамлаш ва ўлимни камайтириш соҳасидаги сиёсатни ишлаб чиқишда эпидемиологик ўтиш тарихи ва эпидемиологик жараёнларнинг ҳозирги ҳолатини ҳисобга олиш инсон ҳаётини, унинг актив ва соғлом даврини максимал узайтириш сингари узоқ муддатли улкан мақсадлар билан бир қаторда реал ҳолатда адекват бўлган мақсад ва вазифаларни ўз олдига қўйишни назарда тутди. Бундай масалалар жумласига аҳолининг баъзи ёш жинсий гуруҳлари, ижтимоий хавф юқори (ишсизлар, ногиронлар, ёлғиз қариялар, вахоказо) гуруҳлари орасидан ўлим ва касалланишнинг алоҳида сабаблари динамикасидаги салбий тенденцияларни енгиш зарурияти киради. Бу мақсадлар доирасида амалга ошириладиган дастурлар кўп жихатдан (экстренный) конъюнктур характерга эга бўлсада, кишиларнинг ҳаёти ва саломатлигини сақлаш учун курашларнинг бош стратегиясига қаршилиқ қилмайди. Бундан ташқари саломатлик ва ўлим трендларининг кўпчилик салбий ўзгаришлари ушбу соҳадаги ижтимоий сиёсатнинг концептуал ва тактик камчиликлари натижасида юзага келганлиги сабабли,

антикризис дастурлар бош стратегиянинг асосий коррекцияловчи асбоби бўлиб хизмати қилади.

Баҳс мунозаралар учун саволлар

1. Демографик сиёсатнинг моҳиятини тушунтириб беринг.
2. Демографик сиёсатни ўтказишнинг қандай услубларини биласиз?
3. Демографик тарбиялаш деганда нимани тушунасиз?
4. Туғилиш соҳасида демографик сиёсатни ўтказишдан мақсад нимада деб ўйлайсиз?
5. Фарзандли оилаларга бериладиган ёрдам чоралари қандай гуруҳларга ажратилади?
6. Ўзбекистонда оилаларни ижтимоий-иқтисодий қўллаб-қувватлаш мақсадида нафақаларнинг қандай турлари берилади?
7. Республикада ёш оилаларни қўллаб-қувватлаш мақсадида қандай имтиёзлар берилган?
8. Ўзбекистонда ўлимни камайтириш ва аҳоли саломатлигини яхшилаш борасида қандай ишлар амалга оширилмоқда?

Фойдаланилган адабиётлар

1. Абдурахмонов Қ.Х. ва бошқалар. / Зокирова Н.Қ., Шоюсупова Н.Т., Габзалилова В.Т., Абдураманов Х.Х., Абдурахмонова Г.Қ., Шакаров З.Г. Демография. Дарслик. – Т.: “IQTISODIYOT”, 2014. – 364 б.
2. Abdurahmonov Q.X., Abduramanov X.X. Demografiya. O’quv qo’llanma. – Т.: Noshir, 2011. – 296 б.
3. Демография: учебное пособие / коллектив: под ред. В.Г. Глушниковой, Ю.А. Симагина. - М.: КНОРУС, 2013. - 304 с.
4. Доброхлеб В.Г., Джавадова С.А. Демография: курс лекций. – М.: РГГУ, 2012. – 247 с.
5. Медков В.М. Демография. Учебник. – М.: ИНФРА-М, 2015. – 683 с.
6. Демография: учебное пособие / коллектив авторов: под ред. В.Г. Глушковой, Ю.А. Симагина. – 7-е изд., перераб. и доп. – М.: КНОРУС, 2013. – 304 с.
7. Основы демографии: Учеб. Пособие / П.И. Косов, А.Б. Брендеева. – 2-е изд., доп. и перераб. – М.: ИНФРА-М, 2012. – 288 с.
8. Саградов А.А. Экономическая демография. Учебное пособие. – М.: Магистр, 2016. – 297 с.
9. www.mf.uz – Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги сайти.
10. www.lex.uz – Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси.
11. www.minesonoma.uz – Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт ва саноат вазирлиги сайти.
12. www.stat.uz – Ўзбекистон Республикаси давлат статистика қўмитаси расмий сайти.

13. <http://coombs.any.edu.au/ResFacilies/Demographypage.html> - Австралия миллий университетининг демография сайти.

14. <http://demoscope.ru> - «Демоскоп Weekle».

15. <http://dmo.econ.msu.ru/demografia> - Москва Давлат университети «Иқтисодиёт» факультети аҳолишунослик муаммоларини ўрганиш бўйича марказ сайти.

16. <http://esa.un.org/popin/> - БМТнинг расмий демографик сайти

17. <http://www.demographia.ru> - «Демографик тадқиқотлар» интернет-журналининг сайти.

2-мавзу. Аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш тизими ҳамда унинг инсон тараққиёти мақсадидаги роли ва ўрни (2 соат)

Режа:

1. Аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш механизми ва йўналишлари
2. Аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш тизимидаги институтлар
3. Пенсия тизимини ислоҳ қилишнинг асосий йўналишлари

1. Аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш механизми ва йўналишлари

Аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш тизими – бу моддий ёрдам кўрсатиш мақсадида аҳолининг турли ижтимоий-демографик ва касб гуруҳлари, шунингдек, давлат учун алоҳида хизмат кўрсатган фуқароларга тақдим этиладиган ижтимоий пенсия, нафақа, компенсация, субсидия (пул кўринишида бериладиган ёрдам) ва имтиёзлар тизимидир.

Ижтимоий нафақалар – бу беғараз тарзда вақтинчалик ёки доимий равишда аниқ шахс ёки шахслар гуруҳига маълум миқдорда пул шаклида бериладиган тўловдир. Имтиёз бир шахс ёки шахслар гуруҳига вақтинчалик ёки доимий тарзда маълум моддий имтиёзлар пул ёки натура шаклида тақдим этилади. Компенсация аниқ шахс ёки шахслар гуруҳига қонунчиликда қайд этилган мақсадларга сарфлаган ҳаражатларини тўлиқ ёки қисман қоплашдир. Субсидия эса фуқароларга тақдим этиладиган моддий қулайлик ва шароитлар учун (тўлиқ ёки қисман) маълум мақсаддаги тўловлардир.

Ижтимоий ёрдам ҳам ижтимоий, ҳам касбий кўрсаткичларга кўра тақдим этилади. Ҳозирги даврда ижтимоий кўрсаткичларга кўра, уруш қатнашчилари, ногиронларнинг турли тоифалари, кўп болали оилалар, ёлғиз кексалар, ёш оилалар, кам таъминланган, боқувчисини йўқотган оилалар, сурункали касалликларга чалинган фуқароларга ёрдам кўрсатилади. Касб кўрсаткичларига кўра имтиёзлар ҳуқуқи оғир жимоний ва санитар-гигиеник меъёрларга жавоб бермайдиган ҳамда шунга ўхшаш меҳнат шароитида банд бўлган фуқароларга тақдим этилади.

Ижтимоий нафақа, компенсация, субсидия ва имтиёзлар қўлланилиш йўналишларига кўра қуйидагича таснифланади:

– турар-жой маиший хизмат: турар-жой коммунал хизматлари, телефон ўрнатиш ва ундан фойдаланиш, қурилиш, уй-жой сотиб олиш ва таъмирлаш, ёқилғи билан таъминлаш ва бошқалар учун имтиёзлар;

- транспорт хизматлари: шаҳар, шаҳар атрофи ва шаҳарлараро транспортда юриш, транспорт воситалари билан таъминлаш бўйича имтиёзлар ҳамда бензин сарфининг компенсацияланиши ва бошқалар;
- тиббий хизмат: тиббий асбоб, дорилар билан бепул таъминлаш, сиаҳатгоҳ-курорт хизмати;
- болаларни таъминлаш: овқатланишини (нонушта, тушлик) ташкил этиш, мактаб ва спорт кийими билан таъминлаш, мактабгача ёшдаги болалар тарбия муассасалари, ёзги таътил оромгоҳлари ва бошқаларга пул тўлашдаги имтиёзлар;
- давлат ижтимоий хизмати тизимида кексалар, ногиронлар, касаллик туфайли меҳнатга лаёқатсизлар, шунингдек, қийин аҳволда қолган фуқаролар ва вояга етмаганларга ижтимоий хизмат кўрсатиш.

Аҳолига ижтимоий ёрдамни тақдим этиш қуйидаги кўринишда бўлади:

- пул тўловлари (ижтимоий пенсия, нафақа, компенсация, субсидия ва бошқа);
- натурал ёрдам (озик-овқат маҳсулотлари, зарур саноат товарлари, ёқилғи ва бошқа);
- имтиёзлар (турар-жой, коммунал, транспорт ва бошқа хизматларида).

Айтиш жоизки, аҳолини ижтимоий муҳофаза қилишнинг самарали тизимини фақатгина унинг турлари ҳамда кўп субъектли ташкилий-ҳуқуқий шаклларни уйғунлаштириш, ундаги ишчи, иш берувчи ва фуқаролар (фуқаролик жамиятидаги ўзини-ўзи бошқариш тузилмаларини ташкил этган), шунингдек, давлат ҳокимияти органларининг фаол ва маъсулиятли иштироклари асосида шакллантириш мумкин (1-жадвал).

1-жадвалдан кўришиб турганидек, ижтимоий муҳофазанинг шахсий ўзини-ўзи ҳимоялаш, ижтимоий хайрия тadbирлари, ижтимоий ҳамжиҳатлик, давлат ижтимоий таъминоти ва ёрдами, ижтимоий ҳимоянинг фирма тизимлари каби шакллари мавжуд. Бу шакллар ташкиллаштириш тамойиллари, тўлов ва хизмат турлари, молиявий манбалари ҳамда ҳуқуқий таъминоти бўйича фарқланади.

Табиийки, аксарият фуқароларга ижтимоий тўловлар ва имтиёзлар уларнинг моддий ҳолатларини яхшилаш мақсадида тақдим этилади. Амалдаги аҳолига ижтимоий ёрдам кўрсатиш тизими турли ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий омиллар таъсирида шаклланиб келган.

Олдинги йиллардаги кам миқдордаги ойлик маоши турли ижтимоий тўлов ва имтиёзлар кўринишидаги кўшимча компенсациялар киритилишини тақозо этарди ва улар аҳолига ижтимоий истеъмол жамғармалари ҳисобидан асосан бир хил тарзда тўланиши назарда тутилган.

Тенглаштириш тамойилига асосланган ижтимоий тўлов ва имтиёзлар тизими иқтисодий ўзгаришлар шароитида гарчи аҳоли даромадлари кескин пасайгани сабабли ижтимоий ёрдамга эҳтиёж кўпайган бўлса ҳам самарасиз бўлиб қолди.

Натижада шаклланган ижтимоий ҳимоя тизимининг самарадорлигини пасайтирувчи омилларига қуйидагилар кирган:

- тўлов ва имтиёзларнинг аҳолининг кўп тоифасига берилиши, моддий таъминланганликнинг деярли эътиборга олинмаганлиги;
- моддий ёрдам олувчиларнинг фаровонликка ўз кучлари билан эришиш имкониятларини тўла инobatга олмаслик. Маълумки, бунинг оқибатида ижтимоий боқимандалик, нофаоллик, жамият маргинализацияси келиб чиқади;
- ҳудудий ва муниципал ҳокимият органлари ўртасида ижтимоий ёрдам кўрсатиш ваколатлари ва жавобгарлигининг аниқ тақсимланмаганлиги. Бу эса, ижтимоий тўлов ва имтиёзларни тақдим этиш ва молиялаштиришда жавобгарликдан бош тортишга олиб келади;
- аҳолининг анъанавий кам таъминланган гуруҳлари: пенсионерлар, ногиронлар, ёлғизлар, кўп болали оилаларга эътибор берилиши, аксарият ҳолларда “янги ночор”ларнинг четда қолиши.

Ҳозирги шароитда ижтимоий муҳофаза тизимининг самарадорлик мезони сифатида унинг кат таъминланганлик муаммосини ҳал қилишга қаратилганлигини ва бу муаммонинг ижтимоий сиёсатнинг энг муҳим йўналишлари орасида биринчи ўринга қўйилганлигини алоҳида эътироф этиш лозим. Бироқ, амалдаги ижтимоий муҳофаза тизими кўпроқ тенглаштириш тамойилларига асосланган бўлиб, ресурсларни аҳолининг энг кам таъминланган гуруҳларида берилишида баъзи чекланишларга эга. Ижтимоий ёрдамга ажратилган харажатларнинг умумий йиғиндисидан фақат учдан бир қисмигина кам таъминланганларга ажратилиб, қолган учдан икки қисми жамиятнинг ушбу ёрдамсиз ҳам ўзларини таъминлай олишлари мумкин бўлган аҳолига берилган.

Ижтимоий муҳофазанинг асосий шакллари

Ташкилий-ҳуқуқий шакллар тавсифи	Ижтимоий муҳофазанинг асосий шакллари				
	Шахсий ўзини-ўзи ҳимоялаш	Ижтимоий хайрия тадбирлари	Ижтимоий ҳамжиҳатлик	Давлат ижтимоий таъминоти ва ёрдами	Ижтимоий ҳимоянинг фирма (корхона) тизимлари
Ташкиллаштириш тамойиллари	Фуқароларнинг ўзининг моддий фаровонлиги учун жавобгарлиги	Жамиятнинг мухтож қатламларига ёрдам кўрсатишда иштирок этиш	Ҳамжиҳатликда ўз-ўзини ҳимоялашда ижтимоий ҳамкорлик	Давлатнинг давлат хизматчилари ва аҳолининг кам таъминланган қатламлари олдидаги жавобгарлиги	Корхона ишчиларини ижтимоий ҳимоялашда ишчи ва иш берувчиларнинг ижтимоий ҳамкорлиги
Ташкиллаштириш шакллари	Шахсий даромад ва жамғармалар, шу жумладан, кўчмас мулк сотиб олиш, шахсий суғурта	Хайрия ташкилот ва муассасалари	Мажбурий ва ихтиёрий ижтимоий (жамоавий) суғурта	Ижтимоий кам даромадли тоифалар учун давлат ёрдами шакллари	Корхона ходимлари учун фирма ёрдами шакллари
Тўлов ва хизмат турлари	Турар-жой, тиббий хизмат, овқатланиш ва бошқа кундалик эҳтиёж учун тўловлар	Текин овқатланиш, қарияларни парваришlash	Вақтинчалик меҳнатга лаёқатсизлик даврида ёрдам пули, нафақалар, тиббий ёрдам	Нафақа, пенсия, тиббий даволаниш	Ишга бориш учун транспортда юриш, даволаниш ва реабилитация хизматлари учун ҳақ тўлаш
Молиявий манбалар	Ойлик маош, хизмат пули, шахсий жамғармалар, тадбиркорлик фаолиятидаги даромадлар, қимматбаҳо қоғоз ва кўчмас мулкдан олинадиган фойда	Хусусий ва юридик шахсларнинг эҳсонлари, фуқароларнинг хайрия тадбирлари	Ижтимоий суғурта жамғармаларига мажбурий суғурта тўловлари (бадаллари)	Бюджет, шу жумладан, муниципал манбалар (ўз-ўзини бошқариш органлари манбалари)	Корхона ва ташкилотларнинг даромадлари
Ҳуқуқий таъминот	Фуқаролик-ҳуқуқий қонунчилик		Ижтимоий ҳимоя соҳасидаги қонунлар		

Молия танқислиги шароитларида ижтимоий ёрдам кам миқдорда ажратилиши ва вақтида етказилиб бермаслиги билан шарҳланади. Ҳозирги вақтда ёрдам олувчиларнинг даромад миқдори фақат турар-жой субсидияси, болалар учун ҳар ой бериладиган пул ва кам таъминланган фуқароларга ижтимоий ёрдам кўрсатилиши белгиланаётганда эътиборга олинмоқда. Қонунга кўра, кам таъминланганларга ёрдам уларнинг ариза асосида ўша вақтданок ёки уч ойгача муддатдан кам бўлмаган даврда берилиши лозим. Аризада оила таркиби, даромади ва мулки ҳақидаги маълумотлар яшаш минимуми кўрсаткичлари йиғиндиси ва оила аъзоларининг умумий даромадлари ўртасидаги фарқдан келиб чиқиб, мазкур фарқ доирасида белгиланади. Ёрдам пул тўловлари шаклида (ижтимоий нафақа, субсидия, компенсация) ҳамда натурал шаклда (ёқилғи, озиқ-овқат, кийим, пойабзал, тиббий воситалар) бўлади.

Аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш тизимининг асосини умумий ижтимоий трансфертлар, маҳсулот ва товарларга бўлган субсидия ва хизматлар, шунингдек, тоифаларга доир имтиёзлар ташкил этсада, у энг кам таъминланган аҳоли қатламларига ресурслар ажратилишини таъминлай олмаётгани кузатилиб, бунинг сабаби – аниқ манзиллик йўқлигидадир.

Манзиллик тамойилига кўра, ижтимоий тўлов ва имтиёзлар ижтимоий сиёсат нуқтаи назаридан уларга муҳтож аҳоли гуруҳига йўналтирилган бўлиши лозим. Ҳозирги даврда ижтимоий сиёсатнинг асосий мақсади ночорликка қарши курашиш экани боис, манзил гуруҳи – бу кам таъминланган аҳоли табақаларидир.

2. Аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш тизимидаги институтлар

Ҳар қандай давлатда фуқароларни ижтимоий муҳофаза қилишни амалга ошириш билан шуғулланадиган ижтимоий институтларнинг бутун бир тизими мавжуд.

Бозор иқтисодиётига йўналтирилган мамлакатларда касаллик, бахтсиз ходисалар рўй берганда ёки касаллик даврида қарорлар қабул қилишдаги шахсий эркинлик ва жавобгарлик ижтимоий ҳимоя тизимининг ташкил қилинишида асосий устунлардан ҳисобланади. Бироқ, инсоннинг бир ўзи барча ҳаёт қийинчиликларини енгишга қодир эмас. Моддий таъминланмаганликнинг ижтимоий хатари баъзи ҳолларда енгилмас куч тусига эга бўлади, бу ногиронликнинг эрта шакллари, касалликларнинг оғир ва бедаво турларига чалинганлигидир. Шу сабабдан аксарият ривожланган мамлакатлар XIX-аср охирларидаёқ ижтимоий хатар ҳоллари бошланганда ёрдам ташкил қилиш заруратини англашган. Одатда, ижтимоий ҳимоянинг иккита институти қуйидаги шаклларда қўлланилади: давлат ижтимоий ҳимояси (беғараз, пулсиз шакли) ва ижтимоий суғурта (ижтимоий ҳимоянинг пуллик шакли).

Жаҳон тажрибасига кўра, ижтимоий ҳимоянинг қуйидаги бешта асосий институти мавжуд :

1. Давлат ижтимоий ёрдами. Меҳнатга лаёқатлигининг йўқлиги, ишсизлиги, даромад манбаи мавжуд бўлмаганлиги сабабли мустақил равишда

Ўзини моддий таъминлай олмаган шахсларга давлат томонидан бериладиган ижтимоий ёрдами ҳисобланади. Бу ёрдам турининг ҳажми ўтмишдаги шахс даромади ёки аҳолининг умумий турмуш даражаси билан боғлиқ эмас. Ижтимоий ёрдам хайрихоҳлик тусига эгадир. Ижтимоий ёрдам доирасидаги нафақа ва ёрдам пуллари фақатгина қонунчиликда қайд этилган фуқаролар тоифаларига берилади. Мазкур ҳимоя институтининг асосий жиҳати – бу кам таъминланган аҳоли гуруҳларига давлатнинг ижтимоий-алиментли шартномасиз ёрдам кўрсатиш муносабатлари (болалиқдан ногирон, бошқа эрта ногирон бўлган шахс, пенсия олиш учун зарур суғурта мақомига эга бўлмаган фуқароларга). Жисмоний шахс томонидан ижтимоий ёрдам олишида унинг ижтимоий меҳнат фаолиятидаги иштироки аҳамиятсиздир. Ушбу тизим ёрдам пулларига муҳтож шахснинг даромади текширилганидан кейин, унга даромаднинг минимал даражасини таъминлаш мақсадида берилади. Асосий сабаб – яшаш минимуми ҳажмида маблағнинг мавжуд эмаслигидир.

Ижтимоий ҳимоянинг ушбу институтининг молиявий манбаи сифатида ҳудудий ва муниципал бюджетлар олинади, улар умумий солиқ тизими ва махсус мақсадда йиғиладиган солиқ ҳисобидан шаклланади.

2. Давлат ижтимоий таъминоти. Ушбу ҳимоя шаклида аввалдан маълум тўловлар бажарилганми ёки йўқми, шунингдек, шахсларнинг моддий ҳолати (муҳтожлиги) эътиборга олинмаган ҳолда давлат томонидан ижтимоий таъминот тақдим этилади. Мазкур ижтимоий ҳимоянинг молиявий манбалари – умумий ва махсус солиқлар ҳисобидан шаклланадиган давлат бюджетидан тўғридан-тўғри олинладиган маблағлар.

3. Мажбурий ижтимоий суғурта. Бу иқтисодий фаол аҳолини ўз даромадини меҳнатга лаёқатсизлиги туфайли (касаллик, бахтсиз ҳодиса, кексалик) ёки ишсиз қолгани сабабли йўқотиш хавфидан ижтимоий ҳимоялаш институтидир. Мазкур институтнинг молиявий манбалари – иш берувчилар, ишчилар (баъзан давлат)нинг ўзаро ёрдам ва ўз-ўзи учун маъсул бўлиш, ҳамжиҳатликнинг омилларига асосланган суғурта тўловлари (бадаллари) ҳисобланади.

Мажбурий суғурта тўловлари миқдори жамиятда шаклланган ижтимоий кафолат даражалари билан боғлиқ ҳамда улар ишчи ва иш берувчи ўртасидаги (давлат иштирокидаги) шартномалар натижасида шаклланади.

4. Ихтиёрий қўшимча (касбий) ижтимоий суғурта. Суғуртанинг бу тури иқтисодиётнинг алоҳида тармоқлари доирасида ёлланма ишчилар учун узок муддатли тармоқли ва жамоа шартномалари асосида ташкил этилади. Одатда, ихтиёрий қўшимча ижтимоий суғурта тизими хусусий тусга эга бўлади, бироқ уларнинг фаолияти махсус қонунчилик билан тартибга солинади. Унга кўра, суғурталанувчилар учун ижтимоий кафолатлар тизими яратилади, жумладан: бир иш берувчида ишлашнинг минимал муддати, ушбу муддат тугагач, ишчида қўшимча ҳимоя турларига ҳуқуқи пайдо бўлади. Масалан, пенсия таъминоти ҳуқуқи; суғурталанувчи ўз иш жойини ўзгартирган ҳолда суғурта бўйича қўлга киритган ҳуқуқлари сақланиб қолади.

5. Фуқароларнинг шахсий (хусусий) суғуртаси. Суғуртанинг бу тури шартнома асосида тузилади ва шу боис унинг доиралари ҳамда амал

қилиниши вақт даврлари, маълум жисмоний шахсларнинг молиявий имкониятлари, хатар турлари билан чекланган бўлади. Ушбу шакл учун суғурта шартнома мавжудлиги фуқароларнинг ўзи учун маъсуллиги хосдир.

Шундай қилиб, юқорида санаб ўтилган ижтимоий ҳимоянинг бешта институтидан ҳар бири ўзига хос жиҳат, вазифа ва қўлланилиш соҳаларига эгадир (2-жадвал).

Аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш тизимидаги институтларнинг таққослама тавсифлари

Ижтимоий ҳимоя институтларининг тавсифи ва механизмлари	Ижтимоий ҳимоя тизимининг асосий институтлари				
	Давлат ижтимоий ёрдами	Давлат ижтимоий таъминоти	Мажбурий ижтимоий суғурта	Ихтиёрий қўшимча ижтимоий суғурта	Ихтиёрий шахсий суғурта
1	2	3	4	5	6
Ижтимоий кафолат ва ҳуқуқлар вужудга келиши асосларини тартибга солиш услублари	Қонунга кўра: меҳнат лаёқатини йўқотган ёки унга эга бўлмаган ва муҳтож фуқароларга ижтимоий-алиментли ёрдам, агар улар муҳтож деб топилса	Қонунга кўра: давлат хизматида банд бўлган маълум меҳнат стажига эга шахсларига	Қонунга кўра: мажбурий суғурта стажи ёки ногиронлик, боқувчисини йўқотган ҳолларда	Келишув муносабатлари асосида: маълум суғурта стажи ва жамоа (тармоқ) шартномаси мавжудлигида	Шахсий суғурта шартномаси ва суғурта тўловларини тўлаганлиги асосида
Ташкил этиш тамойиллари	Бутун жамиятнинг меҳнатга лаёқатсиз ва муҳтожлар учун минимал даромадини ҳосил қилишнинг ҳамжиҳатли маъсулияти	Давлатнинг иш берувчи сифатидаги ўз ёлланма ишчиларини пенсия билан таъминлаш учун жавобгарлик	Иш берувчи ва иш бажарувчиларнинг маъсулияти, ўзаро ҳамжиҳатлик ёрдами, ишчиларнинг ўз маъсулиятини ҳис этиши	Иш берувчилар касбий гуруҳларининг ишчиларни касб меҳнати хатаридан муҳофаза қилиш бўйича ҳамжиҳатлик ўзаро ёрдами	Фуқароларнинг маъсулиятлилик, тўлов пуллари ва бериладиган маблағлар эквивалентлигига тўлалигича риоя қилиш
Молиявий манбалари	Солиқлар ёрдамида шаклландиган бюджет манбалари	Солиқлар ёрдамида шаклландиган бюджет манбалари	Иш берувчи ва иш бажарувчиларнинг мажбурий суғурта тўловлари	Иш берувчиларнинг (бажарувчи) ихтиёрий суғурта тўловлари	Фуқароларнинг ихтиёрий суғурта тўловлари
Амал қилиш механизмлари	Муҳтожлик баҳоси – барча оила аъзолари даромади ва мулки миқдорини, шунингдек, давлат имкониятларини аниқлаш	Давлат бюджетининг молиявий маблағларини баҳолаш, пенсионерлар, пенсия миқдорини аниқлаш	Меҳнатга лаёқатлилигини йўқотиш, кексалик, касаллик, боқувчидан жудо бўлиш туфайли иш ҳақидан маҳрум бўлиш, ижтимоий хавф-хатар турларини баҳолаш	Касб хатари туфайли меҳнатга лаёқатлилигини йўқотиш муносабати билан ёки нафақахўрларнинг ёшини яшаб етиш даври билан боғлиқ ҳолда иш ҳақини йўқотиш хавфига баҳо бериш	Индивидуал касалланиш хатарига баҳо бериш, меҳнатга лаёқатлилигини йўқотиш

1	2	3	4	5	6
Пенсия ва нафақа миқдорини ҳисоблаш тартиби	Ижтимоий пенсиялар миқдори яшаш минимумига тенг (ўртача иш ҳақининг тахминан 20 фоизи).	Пенсия ва нафақа миқдори давлат хизматидаги иш стажи ва давомийлиги билан боғлиқ ва ўртача иш ҳақининг 55-70 фоизни ташкил қилади.	Пенсия ва нафақа миқдори суғурта стажи давомийлиги, иш ҳақи ҳажми, пенсияга чиқиш ёши билан боғлиқ ва ўртача иш ҳақининг 40-60 фоизини ташкил қилади.	Пенсия ва нафақа миқдори корхонадаги (тармоқ) иш стажи билан боғлиқ ва ўртача иш ҳақининг 20-30 фоизини ташкил қилади.	Суғурта тўловлари миқдори суғурта бадаллари ҳажми ва муддати давомийлиги билан боғлиқ.
Бошқарув шакллари	Давлат бошқаруви	Давлат бошқаруви	Иш берувчи ва иш бажарувчи таъсис этувчиларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари	Иш берувчи ва иш бажарувчиларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари	Хусусий суғурта компаниялари
Амал қилиш учун зарур шарт-шароитлар	Давлат бюджетидан ажратиладиган маблағлар	Давлат бюджетидан ажратиладиган маблағлар	Мажбурий ижтимоий суғуртанинг ҳуқуқий, молиявий ва ташкилий механизмларининг мавжудлиги	Корхоналарнинг барқарор ва самарали фаолияти	Аҳолида захира учун маблағларнинг мавжудлиги, мамлакатда иқтисодий барқарорликнинг таъминланганлиги, ҳуқуқий давлат мавжудлиги, шахсий суғурта институтларининг ривожланганлиги
Ижтимоий ҳимоя институтининг кучли жиҳати	Меҳнатга лаёқатсиз ва муҳтож аҳолининг кексалик давридаги ижтимоий кафолатлари	Пенсиянинг юқори ва барқарор даражада бўлиши	Пенсия миқдорини белгилашда суғурта стажи давомийлиги ва иш ҳақи ҳажми ҳисобга олган ҳолда иш олиб бориш	Кексалик ва ногиронликдаги ҳимоянинг кўшимча механизми	Индивидуал молиявий имкониятлар ва кўшимча моддий таъминот эҳтимоли
Ижтимоий ҳимоя институтларининг заиф жиҳатлари	Пенсиянинг паст, маъмурий ҳаражатларнинг эса юқори даражаси	Молиялашнинг бюджет манбаи, кенгайтишга интилиш	Зарур суғурта стажига эга бўлган шахсларнинг етишмаслиги	Алоҳида корхоналарнинг молиявий имкониятлари чекланганлиги	Таксимланиш фуқароларнинг молиявий имкониятлари билан чекланган, ўртача ва юқори даромадга эга табақалар томонидан фойдаланилади.

Бунда энг асосийси (молиявий маблағи, кенг қамровлилиги, хизматлар хилма-хиллиги ва сифатига кўра) – бу мажбурий ижтимоий суғуртадир. Масалан, ривожланган мамлакатларда мавжуд ижтимоий суғурта турлари салмоғига барча ижтимоий ҳимоя харажатларининг 60-70 фоизи, ЯИМнинг 15-25 фоизи тўғри келади. Нобюджет ижтимоий жамғармалар салмоғига ижтимоий ҳимоя харажатларининг 45 фоиз, ЯИМнинг 8,0 фоизи тўғри келади.

Мажбурий ижтимоий суғурта ва ижтимоий ёрдам тавсифларининг мутаносиблиги 3-жадвалда берилган.

3-жадвал

Мажбурий ижтимоий суғурта ва ижтимоий ёрдам тавсифларининг мутаносиблиги

Ижтимоий суғурта	Ижтимоий ёрдам
Молиялаш одатда ишчи ва иш берувчиларнинг суғурта бадаллари ҳисобига давлат аралашуви эҳтимоли билан амалга оширилади.	Давлат бюджети ҳисобидан молияланади.
Иштирок этиш мажбурий. Тўловлар бадаллардан шаклланган суғурта жамғармаларидан тўланади.	Қонунчиликка кўра, тўловлар мухтожларнинг маълум тоифаларига берилади.
Аксарият ҳолларда кўшимча маблағ талаб қилинмайди, чунки жамғармаларнинг бир қисми даромад олиш мақсадида сармоя қилинади.	Мухтожликка баҳо берилишда шахсларнинг мулки миқдори аниқланади. Баъзида маълум жиҳатлар қайд этилмайди (катта миқдорда бўлмаган шахсий маблағ).
Шахснинг нафақа пули олиш ҳуқуқи; унинг мухтожлиги қайд этилмаган тарзда олиши мумкинлигини тасдиқловчи ҳужжатлар асос бўлади.	Нафақа беришдан мақсад – шахснинг даромадлари миқдорини маълум минимумгача етказиш, бунда бошқа омиллар ҳам инобатга олинади (оила катталиги, мажбурий тўловлар).
Тўлов ва нафақалар миқдори шахс кимлиги (бева, ногирон ва ҳ.к.) ёки қанча даромад топиши билан боғлиқ.	Нафақа миқдори олдинги иш ҳақи ёки ҳаёт даражаси билан боғлиқ эмас.
Ишлаб чиқаришда содир бўлган бахтсиз ходисаларни суғурталаш схемалари одатда тўлалигича иш берувчи томонидан молияланади.	Ижтимоий ёрдамнинг фаровон турмуш тарзи билан умумий жиҳатлари мавжуд, бироқ ижтимоий ёрдам ночорликнинг кескин шакллари ва ижтимоий камситилишга йўл қўймаслик муаммосини ҳал этишга қаратилган.

Суғуртани (шахсий ва мажбурий суғурталарни) ижтимоий ҳимоянинг бошқа институтларидан фарқловчи томони шундаки, бу шаклда суғурталанган шахс фақатгина аввал суғурта қилинган ва суғурта зарурати тасдиқланган шарт билан маблағ олиши мумкин. Умуман олганда, бошқа шартлар қўйилмайди. Мазкур ҳолат мухтожликни текшириш заруратидан озод қилади.

Ижтимоий суғурта тизими бошқа ижтимоий ҳимоя тизимларидан (ижтимоий ёрдам, шахсий суғурта) унинг асосини келгусида пайдо бўлиши эҳтимоли мавжуд эҳтиёжларнинг турлари ташкил қилганлиги (иш ҳақининг ўрнини қоплаш, касаллик, бахтсиз ходиса, кексалик туфайли) билан фарқланади, шунингдек, у меҳнат муносабатлари (иш билан банд аҳолининг

мажбурий суғурталаниши), суғурталанганларнинг ўз ҳуқуқларини амалга оширишларининг ижтимоий кафолатлари билан ҳам чамбарчас боғлиқдир.

Шахсий суғурта ҳамда ижтимоий ёрдам институтлари бундай масалаларни ечишга қодир эмас. Шахсий суғурта аҳоли катта қисмининг суғурта бадалларини тўлашга имкони йўқ. Давлат бюджети томонидан таъминланадиган ижтимоий ёрдамнинг ҳам молиявий имкониятлари чекланган ва у фақатгина жамиятнинг меҳнатга лаёқатсиз аъзолари учун мўлжалланган.

3. Пенсия тизимини ислох қилишнинг асосий йўналишлари

1991 йили Ўзбекистонда ташкил этилган пенсия жамғармаси молиявий жиҳатдан қашшоқ бўлган, чунки унинг даромадлари ҳаражатларини қоплай олмасди. Лекин, ҳукумат томонидан 1997 йилда кўрилган чора-тадбирлар ёрдамида пенсия тизимининг молиявий ҳолатини барқарорлаштиришга ва ўша пайтдаги пенсия тўловлари бўйича қарзларни бартараф этишга эришилди.

Ҳозирги вақтда бюджетдан ташқари пенсия жамғармасининг ўз мажбуриятларини ўташ бўйича қарзлари йўқ, бироқ ушбу пенсия тизимини молиявий жиҳатдан тўлиқ ишончли дейишга ҳали эрта. Бунга сабаб камида 3 ойлик пенсия тўловлари билан таъминлаб турувчи захира жамғармасининг йўқлиги, мажбурий пенсия бадаллари миқдорининг нисбатан юқорилиги, кишиларнинг бу бадалларини тўлашдан қочиши ва бунинг иқтисодий рақобатбардошликка салбий таъсиридир.

Юқорида санаб ўтилган муаммоларнинг кўпчилиги пенсияларни белгилаш ва тўлашни бошқарувчи қонунларнинг мукамал эмаслиги билан боғлиқдир. Бу энг аввало, пенсия жамғармасига тўланадиган мажбурий бадаллар миқдори ва пенсия миқдорининг бир-бирига мос келмаслигида кўринади ва уларнинг сабаблари қуйидагилар ҳисобланади:

Биринчидан, жинси бўйича фуқароларнинг пенсия жамғармасининг даромадлар ва ҳаражатлар қисмларининг ташкил топишидаги иштироки бўйича тафовут: аёлларга пенсия олиш ҳуқуқини қўлга киритиш учун 20 йил мобайнида пенсия жамғармасига бадалларни ўтказиб туриш кифоя бўлса, эркаклар учун бу муддат 25 йилни ташкил этади. Аёллар 55 ёшдан пенсияга чиқиш ҳуқуқига эгалар, эркаклар эса 60 ёшдан. Аёллар ўртача 72 йил умр кўрадилар, эркаклар эса 67 йил. Демак, шуни айтиш мумкинки, аёлларнинг пенсия жамғармасининг ҳаражатлар қисмидаги улуши эркакларникига қараганда икки баробар кўпроқ, аммо уларнинг даромадлар қисмидаги улуши эркакларникидан сезиларли даражада камроқдир.

Иккинчидан, эркаклар ва аёлларни пенсия билан таъминлашдаги тафовут сабабли уларнинг пенсия жамғармасининг даромадлар қисмидаги иштирокининг ҳар йилги кўрсаткичи ҳам кескин фарқ қилади: аёллар учун бу кўрсаткич асосий пенсиянинг 2,75 фоизини ташкил этса, эркаклар учун 2,2 фоизини ташкил этади. Ҳамма гап шундаки, ўртача иш ҳақининг 55 фоизига тенг бўлган асосий пенсияни қўлга киритиш учун аёллар пенсия жамғармасида 20 йил мобайнида иштирок этишлари керак 55:20-2,75,

эркаклар эса 25 йил (55%:25-2,2%).

Учинчидан, республиканинг қонунларидан маълумки, аҳолининг бир қисмига гуруҳлари учун пенсия жамғармасининг даромадлар қисмида иштирок этмаслик ҳуқуқи берилган (масалан, ҳарбий хизматчиларга).

Тўртинчидан, қонунлар аҳолининг кўпгина гуруҳларига бир қатор имкониятлар яратади: иш стажини икки баробар кўпайтирилиши (масалан, ҳарбийларнинг 1 йиллик хизмати 2 йил иш стажи деб саналади), ишчиларнинг турли сабабларга кўра ишламаган даври ҳам иш стажига қўшилиши (I-гуруҳ ногиронни парвариш қилиш билан банд бўлса, 16 ёшгача бўлган ногирон бола, 3 ёшгача бўлган бола тарбияси билан шуғулланса), пенсия жамғармасига бадал тўлаш билан ўз ҳиссасини қўшмаган даври ҳам иш стажига қўшилиши (таълим олса, ҳарбий хизматда бўлса, фарзандларига қараса), пенсияга турли қўшимча тўловларнинг қўшиб борилиши ва ҳ.к.

Пенсия тизимини ислоҳ қилишда шу нарсани ҳисобга олиш керакки, республикада меҳнатга лаёқатли аҳолининг атиги 42 фоизи пенсия жамғармасига тўловлар ўтказди, қолган 48 фоизи эса қонунларга мувофиқ ушбу тўловларни ўтказмасликка рухсат берилган. Кўриниб турибдики, агар пенсия жамғармасининг даромадлари қисмида иштирок этувчи меҳнатга лаёқатли аҳолининг улушини кўтарадиган бўлсак, (имтиёзларни бекор қилиш, иш ҳақини бутунлай қонуний бўлишини таъминлаш ва ҳоказо орқали) пенсия жамғармасининг молиявий аҳолини яхшилаш, балки мажбурий пенсия тўловлари миқдорини камайтириш ҳам мумкин бўлади.

Пенсия тизимини такомиллаштиришнинг яна бир йўли – бу имтиёзларни бекор қилишдан иборат. Дунёдаги ҳар қандай ривожланган мамлакатда ҳам биздаги каби имтиёзлар мавжуд эмас. Режали иқтисодиёт тизимида бундай имтиёзлар маълум бир зарарли, соғлиқ учун хавфли меҳнат шароитида ишлайдиган ва иш ҳақи кам бўлган ходимларга овунчоқ вазифасини ўтаган. Аммо, бугунги кунда бозор иқтисодиёти тизими ҳукм сураётган даврда корхоналар ўз ходимлари учун мавжуд шарт-шароитлардан келиб чиққан ҳолда ўзлари иш ҳақи ҳажмини белгилаб турган пайтда, бундай имтиёзлар ўз моҳиятини йўқотади. Бундан ташқари, аввал зарарли ҳисобланган ишлаб чиқаришлар янги технологияларнинг тадбиқ этилиши ҳисобига ҳозир зарарли ҳисобланмайди. Агар корхона бундай технологияларни тадбиқ қилмас экан, у ўз ишчиларининг тезроқ пенсияга чиқиб кетишини ўзи таъминлаши шарт.

Пенсия тизимини ислоҳ қилишда демограф олимларнинг прогнозларини ҳисобга олиш лозим. Уларнинг прогнозларига қараганда, 2020 йилга келиб Ўзбекистонда пенсия ёшидаги аҳоли сонининг ўсиш суръати меҳнатга лаёқатли аҳолининг сонининг ўсиши суръатидан ошиб кетади. Бунинг натижасида 2025 йилга келиб пенсионерларнинг сони 2005 йилдагига нисбатан икки баробар кўп бўлади ва бу кўрсаткич меҳнатга лаёқатли аҳолидан кўра тезроқ ўсади. Маълумки, бу пенсия жамғармасининг молиявий ҳолатига салбий таъсир кўрсатади. Чунки, пенсия жамғармасининг ҳаражат қисмининг ўсиш даражаси даромадлар қисмининг ўсиш даражасидан юқори бўлади. Бунга йўл қўймаслик учун ҳозирдан пенсия тизимини ислоҳ қилишни

бошлаш керак. Чунки, ҳозир демографик нуқтаи назардан ушбу ислохотларни амалга ошириш учун энг қулай вақтдир.

Ривожланган мамлакатлар пенсия жамғармасининг молиявий ҳолатини барқарорлаштиришга ходимларнинг пенсияга чиқиш ёшларини кўтариш йўли билан эришган. Масалан, МДҲ таркибига кирувчи Россия, Беларусия, Украина ва Ўзбекистондан ташқари аксарият мамлакатлар пенсияга чиқиш ёшини қонун йўли билан кўтарди. Жумладан, Озарбайжон, Молдова ва Туркменистонда пенсияга чиқиш ёши эркаклар учун – 62 ёшга, аёллар учун – 57 ёшга, Арманистонда эркаклар учун – 63 ёшга, аёллар учун – 60 ёшга, Қозоғистонда эркаклар учун – 63 ёшга, аёллар учун – 58 ёшга кўтарилган.

Ўзбекистонда пенсия жамғармаси молиявий ҳолатини яхшилашнинг қатор имкониятлари мавжуд. Улардан бири пенсия жамғармаси маблағларидан мақсадли фойдаланишдир. Таъкидлаш лозимки, республикада пенсия жамғармаси маблағларининг 87,5%ини ҳақиқий пенсия тўловлари, қолган 12,5%ини молиялаш билан қопланмайдиган кўшимча ҳаражатлар (пенсияга устамалар, ижтимоий нафақалар, ҳарбий хизматчиларга пенсия тўловлари) ташкил этган. Бизнингча, молиялаш билан қопланмайдиган кўшимча ҳаражатлар давлат бюджетининг бошқа манбаларидан молиялаштирилса, биринчидан, пенсия жамғармаси маблағларининг мақсадлилиги ошарди, иккинчидан, пенсия жамғармасининг молиявий аҳволи яхшиланарди.

Республикада пенсия жамғармаси молиявий ҳолатини яхшилаш йўллари билан бири имтиёзли пенсия тайинланишини камайтиришдир. Фикримизча, иқтисодий ислохотларнинг чуқурлашиши шароитида Ўзбекистоннинг ижтимоий-иқтисодий ва демографик ривожланишида кузатилаётган қуйидаги хусусиятлар имтиёзли асосда тайинланадиган пенсиядан бутунлай воз кечишга имкон беради. Жумладан:

- оилада бешинчи ва ундан кейинги бўлиб туғилаётган болалар сонининг камайиши;
- ишлаб чиқаришга замонавий техника ва технологияларнинг киритилишига катта эътибор қаратилаётганлиги сабабли, иқтисодиётнинг аксарият тармоқларидаги меҳнат шароити аввалгидек зарарли ва оғир ҳисобланмаслиги.

Юқорида кўрсатилган хусусиятлар республикада имтиёзли пенсиядан бутунлай воз кечишга имкон беради. Бу эса, пенсияга чиқиш ўртача ёшини эркаклар учун 1,5 йилга, аёллар учун 2 йилга кўтариш имконини беради.

Ўзбекистонда пенсия жамғармасининг молиявий ҳолатини яхшилаш йўллари билан яна бири эркаклар ва аёллар учун пенсияга чиқиш ёшини тенглаштиришдир. Янги иқтисодий муносабатлар шароитида Ўзбекистон аҳолисининг жинсий таркибида бевосита аёлларга хос ижтимоий-демографик хусусиятлар содир бўлмоқда. Жумладан:

- ижтимоий ишлаб чиқаришда банд бўлган аёллар салмоғи ортиб бормоқда;

– аёлларда эркакларга нисбатан туғилганда кутилаётган ҳаёт давомийлигининг юқорилиги сақланмоқда;

– репродуктив ёшдаги аёлларда туғиш ҳоллари кескин камайиб бормоқда.

Кўриб ўтилган ижтимоий-демографик хусусиятлар эркаклар ва аёллар учун пенсияга чиқиш ёшини тенглаштириш имконини яратади. Мазкур тадбирни амалга оширилиши ўртача пенсияга чиқиш ёшини 3 йилга кўтаришга имкон беради.

Бу механизмларни амалга ошириш натижасида ўрнини босиш ўртача коэффицентини кўтариш ва янги тўғрилаш коэффицентларини жорий қилиш йўли билан иш ҳақи ва пенсиялар минимал миқдорларини тенглаштириш мумкин бўлади.

Албатта, юқорида келтирилган пенсия таъминотини такомиллаштириш механизмини тўлалигича ва бир вақтда амалга ошириб бўлмайди. Чунки, уларнинг самараси 10-12 йилдан кейин намоён бўлади.

Жаҳон тажрибаси шуни кўрсатадики, пенсия тизимини такомиллаштиришнинг энг самарали усулларида бири бу жамғаришга асосланган пенсия тизимини шакллантиришдир. Лекин, бу тизим бирдамлик пенсия тизимининг ўрнини босиш керак эмас. Жамғаришга асосланган пенсия тизимини қўшимча, давлатга аҳолининг яшаш шароитини яхшилаш ва давлат пенсия тизими олдидаги мажбуриятларини бажаришда ёрдам берадиган тизим сифатида кўриш лозим. Масалан, жамғаришга асосланган пенсия тизими имтиёзларни бекор қилиш ўрнини қоплаши мумкин.

Бундан ташқари, жамғаришга асосланган пенсия жамғармаси мамлакат иқтисодиёти учун самарали инвестиция манбаидир. Буни жуда кўп мамлакатлар тажрибаси асосида кўриш мумкин. Масалан, Чилида иқтисодиётнинг ривожини учун кетаётган молиявий манбаларнинг асосий қисми айнан жамғаришга асосланган пенсия жамғармалари томонидан таъминланади.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, жамғаришга асосланган пенсия жамғармаларини ташкил этиш ҳамда унда иштирок этиш бутунлай ихтиёрий бўлган нодавлат пенсия жамғармалари тармоғини яратиш орқали амалга оширилиши лозим. Албатта, бундай жамғармаларни ташкил этиш қоидаларини таъминловчи ва фаолият жараёнини бошқариб турувчи қонунлар талаб қилинади. Уларнинг инвестицион фаолиятини эса махсус бошқарувчи компаниялар орқали амалга ошириш мумкин. Бу эса, маблағ қўйишнинг самарадорлигини ва унинг сақланиши кафолатини таъминловчи асосий шарт ҳисобланади.

Фикримизча, бундай тизимни босқичма-босқич яратиш керак. Босқичма-босқич дейилганда, қуйидаги чораларнинг кетма-кет амалга оширилиши тушунилади:

– пенсия жамғармаларининг ҳимоясини таъминлаб берувчи ва нодавлат пенсия тизими иштирокчиларининг муносабатларини бошқариб турувчи қонунлар ва меъёрий ҳужжатларни қабул қилиш;

– давлат пенсия тизимига бўлган мажбурий механизмни

мукаммаллаштириш ҳисобига иш берувчилар нодавлат пенсия тизимида иштирок этишига шарт-шароитлар яратиб бериш;

– йирик корхона ходимлари учун нодавлат пенсия жамғармаларини шакллантириш.

Давлат ушбу тизимни яратиш бўйича ташаббускор ва улар фаолиятининг қонунийлигини таъминловчи кафил бўлади. Масалан, жамғаришга асосланган пенсия тизимида жуда кўп молиявий маблағлар йиғилади ва давлат томонидан белгиланадиган “ўйин коридори” молиявий пирамидалар пайдо бўлишининг олдини олиши ва улар фаолиятининг аниқ қонунларга асосланганлигини белгилаш ҳамда маблағ қўйишдаги хавф-хатарларнинг минималлигини таъминлаб беради.

Давлатнинг хусусий пенсия жамғармаларини бошқаришдаги асосий чоралари қуйидагилар ҳисобланади:

- жамғармалар фаолиятини лицензиялаш;
- уларнинг молиявий ҳолатини доимий мониторинг қилиш;
- жамғармаларда мажбурий бухгалтерия ҳисобини олиб боришни текшириш ва ҳар йили мустақил аудитни ўтказиш;
- молиявий хавф-хатар даражаси катта бўлган лойиҳаларга капитал қўйишнинг олдини олиш мақсадида пенсия активларини саралаш устидан назорат қилиш.

Нодавлат пенсия жамғармаси ўз мулки ва активлари билан барча иштирокчилар олдида маъсулиятни ва жавобгарликни олувчи мустақил юридик шахс бўлади. Давлат бундай пенсия жамғармаларининг қарзлари бўйича мажбуриятни ўз бўйнига олмаслиги керак. Ўз навбатида, пенсия жамғармаси ҳам давлат мажбурияти учун жавобгар эмас. Пенсия жамғармаси томонидан бериладиган пенсия миқдори пенсионернинг қўйган маблағи миқдори ва бу маблағларни инвестициялаш эвазига олинган даромад миқдори билан узвий боғлиқ бўлиши лозим.

Ўтиш даврининг хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда нодавлат пенсия жамғармалари, ҳеч бўлмаганда биринчи босқичларида иқтисодий ва молиявий жиҳатдан қудратли корхоналар ёки тижорат банклари томонидан ташкил этилиши лозим. Бунда соҳа ҳудуд жиҳатдан бир нечта корхоналарнинг пенсия жамғармалари корпоратив жиҳатдан бирлашиши ҳам мумкин. Айтиш керакки, нодавлат пенсия жамғармаларининг фаолияти пенсия бадалларини йиғишга, пенсия захираларини қайта жойлаштиришга, пенсия мажбуриятларини ҳисоблашга ва нодавлат пенсия жамғармаси иштирокчиларига пенсия тўлашга қаратилиши лозим. Бундай фаолиятни юритиш учун давлатдан рухсат олиш мажбурий бўлиши керак.

Нодавлат пенсия жамғармаларига бадаллар ўтказиш корпоратив шартномалар асосида иш берувчи ва ишчи томонидан бажарилиши зарур. Бундай жамғармалар фаолиятида иштирок этиш учун фуқароларни жалб қилишда солиққа тортишга алоқадор усуллардан фойдаланиш лозим.

Нодавлат пенсия жамғармаларида ишчилар ва иш берувчилар иштирокининг ижобий томонлари қуйидагилардан иборат:

- кексайганда ўзига давлат пенсиясидан ташқари етарли маблағларни йиғиш имконияти;
- йиғилган маблағларнинг жамғарма раҳбарияти ва махсус бошқарув компаниялари томонидан сифатли бошқарилиши натижасида уларнинг кўпайтирилиши;
- қатнашчилар билан жамғарма ўртасидаги молиявий муносабатлар жараёнининг қулайлиги;
- молиявий мажбуриятларнинг хусусий пенсия жамғармаси иштирокчилари ўртасида тасдиқланиши;
- даромадларнинг солиққа тортиш базаси қисқариши ҳисобидан жорий солиқ тўловларининг камайиши;

Нодавлат пенсия жамғармаларини яратишнинг хориж тажрибаси шуни кўрсатадики, иш берувчиларнинг ундаги иштироки бир қатор шарт-шароитлар билан боғлиқдир:

- корxonанинг малакали кадрлар салоҳиятини сақлаб қолишига ва уни мустақкамлашга уриниши (баъзи иш берувчилар ўз ишчилари учун пенсия жамғармасига тўловни амалга оширишда маълум имтиёзлар яратади);
- хусусий пенсия жамғармаларида иштирок этаётган ишчилар учун бадал тўловини амалга ошириш эвазига фирмаларнинг солиқ тўловлари миқдорининг камайиши (АҚШ, Германия, Буюк Британия ва бошқа Ғарбий Европа мамлакатларида корxonаларининг солиққа тортиладиган бадаллари уларнинг ўз ходимлари учун хусусий пенсия жамғармаларига ўтказган бадалларининг умумий миқдорига камайтирилади. Кейинчалик солиқлар пенсия жамғармаси иштирокчиси бўлган ходим томонидан қўшимча пенсия тўловлари олиниши пайтида ушлаб қолинади).

Шундай қилиб, юқорида кўрсатилган устувор йўналишларни амалиётга тадбиқ этиш, биринчидан, пенсия жамғармаси молиявий барқарорлигини таъминлашга, иккинчидан, пенсионерларнинг иқтисодий фаровонлигининг ошишига ёрдам беради.

Баҳс мунозаралар учун саволлар

1. Ижтимоий сиёсат деганда нимани тушунаси?
2. Ижтимоий сиёсатнинг асосий йўналишларини айтиб беринг.
3. Аҳолини ижтимоий муҳофаза қилишда давлатнинг ўрнини тушунтириб беринг.
4. Аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш тизимидаги институтларни санаб беринг.
5. Аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш тизимидаги давлат ва нодавлат жамғармалари фаолиятини нималардан иборат?

Фойдаланилган адабиётлар

1. Abduraxmanova G.Q., Abduramanov X.X. Ijtimoiy sohalar va inson taraqqiyoti. O'quv qo'llanma. - T.: Fan va texnologiya, 2018. - 312 b.

2. Инсон тараққиёти. Дарслик. и.ф.д., проф. Қ.Х. Абдурахмонов таҳрири остида. – Т.: Фан ва технология, 2013. – 476 б.

3. Человеческие развитие: новое измерение социально-экономического прогресса. Учебное пособие. - М.: Права человека, 2008. - 636 с.

4. Kalandar Abdurakmanov, Nodira Zokirova. Human Development. Textbook. – norderstedt, Books on Demand, 2014, 428 p.

Қўшимча адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясини «Фаол тадбиркорлик, инновацион ғоялар ва технологияларни қўллаб-қувватлаш йили»да амалга оширишга оид давлат дастури тўғрисидаги Фармони 23.01.2018 й., 06/18/5308/0610-сон.

2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев 19-сентябр куни Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг 72-сессиясида сўзлаган нутқи // www.lex.uz.

3. Мирзиёв Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2016 йил якунлари ва 2017 йил истиқболларига бағишланган мажлисидаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг нутқи. // Халқ сўзи газетаси. 2017 йил 16 январь, №11.

4. Человеческое развитие. Учебное пособие. / под общей редакцией д.э.н., проф. Абдурахманова К.Х. и д.э.н., проф. Жумаева Н.Х. – Т.: “Фан ва технология”, 2012. – 376 с.

5. Доклад о развитии человека 2010. Реальное богатство народов: пути к развитию человека / Пер. с англ. ПРООН. – М.: Весь Мир, 2010. – 244 стр.

6. Человеческое развитие. Учебник. – Т.: УМЕТ, ПРООН, 2008. - 462 стр.

3-мавзу. Камбағаллик ва инсон тараққиёти (2 соат)

Режа:

1. Камбағаллик тушунчаси. Камбағаллик даражаси қандай ўлчанади?!
2. Ўзбекистондаги камбағаллик ҳақида маълумот. Камбағалликни қисқартириш бўйича чора-тадбирлар.
3. Камбағалликка қарши чоралар: макроиктисодий ва микро даражадаги сиёсат

1. Камбағаллик тушунчаси. Камбағаллик даражаси қандай ўлчанади?!

Камбағалликнинг юқори даражаси Самарқанд, Сурхондарё, Сирдарё,

Андижон вилоятлари ва Қорақалпоғистон Республикасида кузатилмоқда. Ўзбекистондаги камбағаллик ҳақида маълумотлар, улар кимлар, қаерда ва қандай ҳаёт кечиришади.

2020 йилнинг 27 феврилида камбағалликни қисқартириш чоратадбирлари юзасидан видеоселектор йиғилиши бўлиб ўтди. Йиғилишда Президент Шавкат Мирзиёев мамлакатимиз аҳолисининг 12-15% ёки 4-5 миллион аҳоли камбағаллик шароитидалигини таъкидлади. Бу уларнинг кунлик тушуми 10-13 минг сўмдан ошмаслигини аниқлатади.

Ҳозирги кунда камбағал оиланинг шахсий компьютер билан таъминланганлиги Республикадаги ўртача оиладан 12 баробарга, шахсий машина билан – 11 баробарга, кондиционер билан – 8 баробарга, чангютгич билан – 4 баробарга, кир ювиш машиналари билан – 4 баробарга, музлатгич билан – 2 баробарга, телевизор ва уяли алоқа воситалари билан – 1,5 баробарга камлиги кузатилади.

Аҳолининг камбағал қатлами мамлакатга хос бўлган тезкор иқтисодий ўсишдан фойда кўриш имкониятидан маҳрум бўлибгина қолмай, жамиятнинг турли соҳаларида иштирок этиш имконияти чекланганлиги туфайли ривожланишга ҳам ҳисса қўша олмайди. Давлат бепул ўрта таълимни таъминлайди, тиббий хизматларнинг асосий пакетини қафолатлайди, “ижтимоий аҳамиятли ва хавфли” шароитлар учун парвариш заиф деб таснифланган гуруҳларга ихтисослашган ёрдам ва кам таъминланган оилаларга имтиёзлар беради. Аммо, бунданда кўпи амалга оширилиши лозим.

Камбағаллик ҳолатида тушиб қолишдан қўра, ундан чиқиб кетиш кўп қарра қийинроқ. Ўзи қишлоқ шароитида яшовчи камбағал одам касал бўлиб қолган шароитда докторга учрашиш учун шаҳарга қатнашига тўғри келади. Унинг дори-дармон харажатларига йўл кира ҳам қўшилади. Камбағал оила фарзанди пул топиш илнжида таълим олиш имкониятидан маҳрум бўлиб қолиши мумкин, бу эса унинг келажакдаги даромадлари даражасига таъсир этади. Шунинг учун ҳам кўп ҳолларда “камбағаллик” ва “камбағаллик коққони” тушунчалари бирга ишлатилади.

Камбағаллик тушунчасига ягона таъриф мавжуд эмас. Баъзилар камбағаллик деганда инсоннинг бирламчи эҳтиёжларини (озиқ-овқат, кийим-кечак, уй-жой, таълим ва соғлиқни-сақлаш) қондиришга имкониятнинг мавжуд эмаслигини тушунса, бошқалар – танлов эркинлигининг етарлича эмаслиги ёки кунига 1,90 доллардан кам миқдорга кун кечиришни, учинчи томон эса – инсоннинг жамият ижтимоий-иқтисодий ҳаётидаги иштирокига путур етказувчи ижтимоий, таълим ва соғлиқни-сақлаш соҳасидаги тўсиқларнинг доимий доирасини тушунишади. Умумий қараганда, камбағалликни баҳолаш бир нечта аниқ белгиланган кўникма ва усулларни талаб қилади.

Белгиланган даврда инсон фаровонлиги даражасини ўлчашда фойдаланиладиган 2 та кўрсаткич мавжуд: аҳоли жон бошига тўғри келадиган даромад ёки аҳоли жон бошига тўғри келадиган истеъмол харажатлари. Даромадларнинг истеъмолга нисбатан ўзгарувчан бўлиши, баъзи даромад

манбаларини аниқлашнинг мураккаблиги, даромадлар тўғрисидаги ёлғон маълумотларнинг келтирилиш даражаси юқори бўлганлиги учун амалиётда 2-кўрсаткичдан фойдаланиш тавсия этилади. Шунинг билан бирга, фаровонлик кўрсаткичи сифатида истеъмол харажатлари маълумотларидан фойдаланишда эса вақт ўтиши билан нархларнинг ўзгаришини, айрим мамлакатлар ўртасидаги нархлар фарқини, уйда истеъмол қилинадиган товарлар (шу жумладан, озиқ-овқат маҳсулотлари), уй хўжаликлари томонидан қабул қилинадиган жамоат товарлари ва хизматлари нархлари (бепул ёки субсидияланган тиббий ёрдам, мактаб овқатлари, халқ таълими) кабиларни ҳисобга олган ҳолда бу кўрсаткичга баъзи тўғрилашларни киритиш лозим бўлади.

Шу сабабли, ким камбағал ёки камбағал эмаслигини аниқлаш учун истеъмол (даромад) тўғрисидаги билимларга асосланиб, одатда "камбағаллик чегараси" деб номланадиган камбағалликнинг энг юқори даражасини аниқлаб олиш лозим. Бу эса мушкул вазифадир, чунки камбағаллик таърифи бўйича ҳам, унинг чегараси бўладиган нарсада ҳам мутахассислар ўртасида яқдил фикр мавжуд эмас. Шу билан бирга, камбағаллик чегарасининг энг кўп ишлатиладиган таърифлари қуйидагилардир:

Озиқланишга асосланган камбағаллик даражаси. Қашшоқлик маълум кўринишларни олади ва очлик ана шундай кўринишлардан биридир. Бундай ҳолда, фаровонлик аҳоли жон бошига кунлик килокалориялар истеъмоли билан ўлчанади ва ушбу категориядаги одамлар учун кунлик энергия сарфи миқдори билан таққосланади. БМТнинг Озиқ-овқат ва қишлоқ хўжалиги ташкилоти кунига энергия сарфи чегарасини ўртача 1800 килокалория қилиб белгилашни тавсия этади. Бу кўрсаткич ёшга, жинсга ва инсон фаолият даражасига қараб ўзгариши мумкин. Озиқ моддалар етишмовчилигининг бошқа шакллари, масалан, оқсиллар ёки "яширин очлик" деб номланган баъзи микроэлементлар учун ҳам чегара белгиланиши мумкин. Бундай ҳолатда ҳам тавсия этилган минимал даражадан келиб чиқиб камбағалликнинг умумий даражасини белгилаш мумкин.

Халқаро камбағаллик чегараси. Ушбу чегара Жаҳон банки томонидан халқаро таққослаш учун ишлатилади. Ўта қашшоқлик чегараси сотиб олиш қобилияти паритети бўйича кунига 1 доллар миқдорида белгиланади, камбағаллик чегараси эса кунига 2 доллар миқдорида белгиланади. Сўнгги пайтларда ушбу камбағаллик чегаралари тегишли равишда 1,25 ва 2,5 долларга кўтарилган. Ҳозирги вақтда дунёдаги энг камбағал 15 мамлакат ушбу камбағаллик чизиғиларидан фойдаланади. Бирок, ҳозирги вақтда, турли мамлакатларнинг ўзига хос хусусиятлари ва ривожланиш босқичларини ҳисобга олган ҳолда, камбағалликнинг бошқа чегаралари ҳам қўлланилади. Хусусан, даромади ўртача кўрсаткичдан паст бўлган давлатлар учун кам таъминланганлик даражаси кунига 3,2 доллар, даромади ўртача кўрсаткичдан юқори бўлган давлатлар учун эса кунига 5,5 долларни қўллаш тавсия этилади.

Нисбий камбағаллик чегараси. Қашшоқлик нафақат мутлоқ, балки нисбий тушунчадир. Одамлар ўз истеъмол даражасини тегишли назорат

гуруҳидаги бошқа одамлар билан таққослаганда ўзларининг ҳолатини субъектив равишда ёмон баҳолашлари мумкин. Бу нисбий маҳрумлик тушунчаси туфайли одамлар ўз мамлакатлари ёки жамоаларидаги ўртача кўрсаткичга нисбатан шахсий даромадлари ёки истеъмоллар даражаларига аҳамият беришади. Нисбатан камбағаллик чегарасини оддий ижтимоий-иқтисодий фаолиятда муносиб иштирок этиш учун зарур бўлган ижтимоий интеграция харажатлари сифатида ҳам изоҳлаш мумкин. Нисбий камбағаллик чегарасини қўллаш Европа мамлакатларида кенг тарқалган. Бу ҳолда кам таъминланганлар сифатида мамлакатда энг кам истеъмол қилувчи 25% одам тушунилади.

Субъектив камбағаллик чегараси. Айтишимиз мумкинки, камбағаллик нафақат мутлоқ ёки нисбий стандарт, балки идрок ҳамдир. Бундай ҳолда, уй хўжалигига: "Сиз қандай харажатларнинг қандай даражасини мутлоқ минимал деб ҳисоблайсиз?" деб сўралади ва бу уларнинг ҳақиқий харажатлари даражаси билан таққосланади. Шундай қилиб, амалдаги харажатлари эълон қилинган субъектив минимумдан паст чиққанлар улушига камбағаллик даражаси деб қаралади. Аммо, бу ерда камбағаллик даражаси, кўп ҳолларда, саволнинг қандай берилишига боғлиқ.

2. Ўзбекистондаги камбағаллик ҳақида маълумот. Камбағалликни қисқартириш бўйича чора-тадбирлар.

Ўзбекистонда камбағалликни ўлчашда фақат дастлабки иккита усул қўлланилади. Озиқланишга асосланган усулнинг натижалари камбағаллик даражасини 11,4% эканлигини кўрсатади. Иккинчи ёндашув натижаларига асосланиб эса кунига 5,5 доллар чегарани олиганда камтаъминланганлик даражаси 36,6% ва 3,6 доллар деб олганда - 9,6%ни ташкил этади. Жаҳон банкининг ҳисоб-китобларига кўра, камбағалликнинг юқори даражаси Самарқанд, Сурхондарё, Сирдарё, Андижон вилоятлари ва Қорақалпоғистон Республикасида кузатилмоқда.

Сўнги йилларда камбағаллик даражасини ўрганиш учун фойдаланилиши мумкин бўлган омма учун очиқ маълумотлар базасини яратишда сезиларли ютуқларга эришилди. Улар бизга камбағалликни тавсифлаш, унинг омиллари, шунингдек, аниқ дастурлар ва сиёсий ислохотларнинг камбағалликка таъсири тўғрисидаги кўплаб фаразларни синаб кўриш имконини беради. Масалан, камбағал бўлган ва бўлмаган одамлар ёки уй хўжалиқларининг хусусиятларини таққослаб, камбағалликнинг сабабини аниқлаш ва унга қарши курашнинг аниқ параметрларини белгилаш мумкин. Бунда маълумот куйидаги йўналишларда таҳлил қилиниши мумкин:

- **Оила аъзоларининг хусусиятлари:** ёши, жинси, миллати, маълумоти ва соғлиг даражаси.
- **Уй хўжалигининг демографик хусусиятлари:** оила бошлиғининг жинси, ишлаш ёшидаги аъзоларга тўғри келадиган болалар ва қариялар сони.
- **Мулк:** ер, чорва моллари, асбоблар ва ижтимоий капитал.

- **Фаолият турлари:** фаолият соҳаси, томорқа фаолияти, бандлик тури.
- **Жойлашув:** қишлоқ / шаҳар, вилоят, туман.
- **Коммунал хизматлардан фойдаланиш:** электр энергияси, ичимлик суви, тиббиёт муассасаси, мактаб, ижтимоий ёрдам дастурлари.
- **Бозорга кириш ва хусусий хизматлар:** бозорларгача масофа, йўл инфратузилмаси, молиявий хизматлардан фойдаланиш ва б.

Масалан, Россия тажрибаси шуни кўрсатадики, уй хўжалигининг камбағал бўлишига 16 ёшгача бўлган болаларнинг мавжудлиги, ишсиз оила аъзоларининг борлиги, қишлоқ жойларда яшаши, барқарор даромад манбаларининг йўқлиги ва уларнинг норасмий секторда бандлиги ва минтақанинг иқтисодий ривожланиши ёмонлиги каби омиллар таъсир кўрсатиши мумкин.

Шундай қилиб, Ўзбекистондаги камбағалликнинг янада аниқ тасвирини унга қарши кураш бўйича асосий чора-тадбирлар ва тавсияларнинг мазмунини белгилайди. Ушбу соҳада олиб борилган тадқиқотлар натижаларига кўра, кам таъминланган оила 7 кишидан иборат бўлиб, оила бошлиғининг ўртача ёши 50 ёшдан юқори ва у олий маълумотга эга эмас. Жумладан, 11% камтаъминланган оиланинг бошлиғи ишсиз, 93% ҳолатларда эса олий маълумотга эга эмас ва фақат 24% ўрта махсус маълумотга эга. Камтаъминланган уй хўжаликларининг 43% доимий иш жойига эга эмас. 93% марказий иситиш тизимига, 96% марказий канализация тизимига ва 66% марказий сув таъминотига уланмаган.

Прогнозлаш ва макроиқтисодий тадқиқотлар институти томонидан БМТ Тараққиёт дастури кўмагида олиб борган шунга ўхшаш тадқиқотлар натижаларига кўра эса республикада камтаъминланган уй хўжаликларининг аҳволини куйидагича тавсифланиши мумкин: улар 3 болали қишлоқ жойларда истиқомат қилувчи, оила аъзоларининг маълумот даражаси юқори бўлмаган ва чет элда меҳнат қила оладиган меҳнатга лаёқатли аъзоси бўлмаган уй хўжаликлари дидир. Шу билан бирга, камтаъминланганлик даражаси аниқ минтақавий хусусиятга эга.

Ушбу натижалар Жаҳон банкининг 2014 йилда Ўзбекистон иқтисодиётини инклюзив диагностикаси бўйича хулосалари билан мос келади. Хусусан, энг камтаъминланган уй хўжаликлари болалари кўпайиши сабабли каттароқ эканлиги, шунингдек, ишлайдиган катталар сони камлиги қайд этилган. Эркаklar орасида фаровонлик даражаси ҳар хил бўлган гуруҳлар ўртасида меҳнат ҳолатида жиддий тафовут йўқ. Бироқ камтаъминланган аёлларнинг ишчи кучи таркибидаги иштироки анча паст, ҳар учинчи кам таъминланган оиланинг бошлиғи аёл киши. Истеъмол (даромадлар) ўртасидаги тафовутни белгиловчи учта энг муҳим омил бу оила бошлиғларининг жинси, маълумоти ва бандлик ҳолати.

Ушбу натижалар мамлакатнинг камбағаллик муаммосини ҳал қилишда аксарият минтақаларда таълим сифати, бандлик даражаси, уй-жой билан

таъминланганлик имкониятлари ва яшаш шароитлари муҳимлигини тасдиқлайди.

3. Камбағалликка қарши чоралар: макроиқтисодий ва микро даражадаги сиёсат

Камбағалликка қарши кураш бўйича тавсиялар кам таъминланган уй хўжаликларининг хусусиятлари, жамият ҳаётида иштирок этишда иқтисодий-ижтимоий тўсиқлар ва ривожланишнинг истиқболли йўналишлари, шунингдек, макроиқтисодий ва микро даражада сиёсатга асосланган бўлиши уларнинг мувофақиятини белгилайди.

Инклюзив бизнес моделларини ишлаб чиқиш. Бугунги кунда дунёда аҳолисининг кам таъминланган қатламлари энергия, сув таъминоти, канализация, ахборот технологиялари каби кўплаб соҳаларда сезиларли даражада қондирилмаган эҳтиёжларга эга. Шу билан бирга, ривожланган давлатлар иқтисодиётининг турғунлиги шароитида кам таъминланган гуруҳлар иштирокидаги бозор сегментларининг жозибадорлиги ошиб бормоқда. Камбағаллар жамиятнинг иқтисодий фаол қисми сифатида, агар уларнинг ишлаб чиқариш фаолиятида иштирок этиш имкониятлари кенгайтирилса, ишчилар ёки тадбиркорлар сифатида иқтисодий ўсиш жараёнларида ҳам иштирок этишлари мумкин. Шунинг учун зарур билим ва кўникмаларнинг етишмаслиги муаммосини ҳал қилиш ва камбағалларнинг таълимига инвестиция киритиш ривожланишнинг асосий омилidir.

Бундан ташқари, мазкур инклюзив бизнес моделлари бозор шароитларига мослаштирилиши керак, бу ерда институтлар, инфратузилма ва таълим даражаси нисбатан паст, тақдим этилаётган маҳсулотлар ва хизматлар дўконларда арзон бўлиши, мақбул ва фаол равишда реклама қилиниши керак бўлади. Бундай маҳсулотлар тан нархи ва сотиш баҳоси ўртасидаги кичик фарқ билан тавсифланади, аммо савдо ҳажми катта бўлади. Бу нафақат арзон товарларни, балки камбағалларнинг қондирилмаган эҳтиёжларини қондирадиган қадриятларни яратишни ҳам англатади.

Шу асосда:

Ўзбекистон Республикаси Савдо-саноат палатаси инклюзив бизнес учун тўсиқларни (масалан қонунлар ва нормаларнинг паст самарадорлиги ёки уларнинг мавжуд эмаслиги, бюрократия, қишлоқ инфратузилмаси ва йўлларнинг умумий ривожланмаганлиги, шунингдек, таълимнинг паст даражаси) енгиб ўтишда давлат органлари ва бизнес вакиллари ўртасида мулоқотни ташкил этиш зарур.

Ўзбекистон Савдо-саноат палатаси вақт-вақти билан инклюзив бизнесда инвестиция имкониятларини илгари суриш, ривожланмаган бозорларни аниқлаш ва инклюзив бизнеснинг ўзига хос хусусиятларини ўрганиш бўйича тренинглар ўтказиб туриши тавсия этилади. Инклюзив бизнес билан шуғулланувчи корхоналар учун ҳар йили ўтказиладиган маҳсулотлар ярмаркаларини ташкил этиш, уларда тадбиркорлар ўзаро тажриба

алмашишлари, бир-бири билан ҳамкорлик қилиш имкониятлари кўриб чиқилиши мумкин. Ҳар йили “энг яхши инклюзив бизнес моделлари танловини” ўтказиш ва натижаларни ва намунавий лойиҳаларни кенг омма эътиборига ҳавола этиш, мавжуд танловлар доирасида "Йилнинг энг яхши инклюзив бизнес лойиҳаси" номинациясини тақдим этиш самарали маҳанизмлардан деб қаралади.

Давлатнинг таркибий ислоҳотлари. Одатда, ялпи ички маҳсулот ўсиши юқори бўлган давлатлар камбағалликни камайтиришда ҳам катта ютуқларга эришмоқда. Бирок, дунё тараққиёти тарихида кўплаб тесқари мисолларни топиш мумкин. Бунинг сабаблари турли хил иқтисодчилар томонидан турли йўллар билан изоҳланади. Масалан, баъзи мамлакатларда (Колумбия ва Марокаш) ушбу вазиятнинг сабаби иқтисодий ўсишга параллел равишда ўсиб бораётган даромадлар тенгсизлигининг таъсири бўлиши мумкин (Колумбияда фаол иқтисодий ўсиш даврида Жини индекси 51,3дан 58,3гача кўтарилган). Бошқа давлатлар (Филиппин) учун давлат муассасаларининг иш сифати пастлиги ва бошқа институционал омиллар кўрсатилган (масалан, Филиппинда давлат муассасаларининг сифати 1998 йилдаги 3,3 дан 2006 йилда 2,5 гача пасайган). Бинобарин, иқтисодчилар иқтисодий ўсишнинг самаралари автоматик равишда аҳолининг барча қатламларига таъсир қилиши чекланганлиги туфайли давлатнинг қайта тақсимлаш ролини ҳисобга олишга ундайдилар. Шундай қилиб, давлат аралашуви иш билан таъминлаш, солиққа тортишнинг прогрессив тури, ижтимоий харажатлар ва энг кам иш ҳақи сиёсатига йўналтирилган таркибий ислоҳотларни рағбатлантириш қабиларни ўз ичига олиши лозим.

Шу асосда:

Бандлик ва меҳнат муносабатлари вазирлиги аёлларни иш билан таъминлаш дастурини мукамалроқ кўринишини қабул қилиши, хусусан, мактабгача таълим тизимини ривожлантириш ва болаларни эрта ривожланиш марказларида бўлишларини рағбатлантириш, расмий иш кунида бандликни ёки иш вақтининг мослашувчан давомийлигини ва тақсимланишини таъминлайдиган янги иш ўринларини яратиш, иш ва аёлларнинг шахсий ҳаётини мувофиқлаштириш каби масалаларни инобатга олиши мақсадга мувофиқ.

Саноат сиёсати. Ривожланаётган давлатлар шароитида малакасиз ишчи кучининг ҳаддан ташқари кўплиги ва молиявий ва моддий ресурсларнинг етишмаслиги тенденцияси устунлик қилади, бу асосан меҳнат ресурсларини талаб қиладиган соҳаларни ривожлантириш мақсадга мувофиқлигини билдиради. Бунга қишлоқ хўжалиги, озиқ-овқат ва енгил саноат, шунингдек, юқори технологияли ишлаб чиқариш турлари – монтаж, йиғиш, компьютер ишлаб чиқариш, оргтехника, саноат электр жиҳозларининг айрим турлари ва электротехника каби соҳаларни киритиш мумкин.

Тегишли равишда, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси юқори қўшимча қийматга эга бўлган меҳнат талаб қиладиган тармоқларни ривожлантириш бўйича кенг қамровли дастурни қабул қилиши мақсадга

мувофиқ: масалан, тўқимачилик саноатини ва қўшимча қиймат улуши юқори бўлган тайёр маҳсулот ишлаб чиқаришни рағбатлантириш ва экспорт қилиш, миллий брендни яратиш, ипак буюмлари, гилам, миллий хунармандчилик маҳсулотларини ишлаб чиқаришга яқиндан ёрдам бериши мумкин.

Хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантириш. Хизмат кўрсатиш соҳасида, хусусан алоқа ва ахборотлаштириш, маиший хизмат, банк ва бизнес хизматларида (консалтинг, аудит, лизинг, суғурта ва бошқалар) кичик бизнесни ривожлантириш; қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришида тадбиркорларга хизмат кўрсатиш, шу жумладан маҳсулотларни тайёрлаш ва сақлаш, қишлоқ хўжалиги техникаларига хизмат кўрсатиш, чорва учун озукани сотиш хизматлари, ўғитлар ва ўсимликларни ҳимоя қилиш хизматлари, ветеринария хизматларига алоҳида эътибор қаратиш лозим.

Қишлоқ жойларда хизматларни ривожлантириш бўйича чоратадбирлардан бири бу хизмат кўрсатувчи провайдерларнинг статистик маълумотлар базасини (реестрларини) такомиллаштириш бўлиши мумкин. Дунёнинг илғор тажрибаларига асосланган маҳаллий камтаъминланган оилаларни жалб этган ҳолда экотуризмни ривожлантириш дастури қабул қилиш имконияти ҳам мавжуд.

Қишлоқ хўжалигига оид сиёсат. Қишлоқ хўжалиги экинларини чуқур қайта ишлаш ва ривожланган мамлакатларнинг бозорларига экспорт қилишнинг улкан салоҳияти сақланиб қолмоқда. Бу эса қишлоқ хўжалигидаги ҳосилдорликнинг ўсишини, даромадларининг ўсишини ва қишлоқ аҳолисининг турмуш шароитининг яхшиланишини таъминлайди.

Шу асосда:

Қишлоқ хўжалиги учун зарур инфратузилмани янада ривожлантириш: илғор мамлакатлар тажрибасини ўрганиш, уларнинг самарадорлигини исботлаган инновацион ғоялар, технологиялар ва усуллар билан алмашиш тизимини яратиш. Масалан, Жанубий Кореянинг муваффақиятли амалга оширган "Янги қишлоқ учун ҳаракат" лойиҳаси аллақачон Африка ва Жануби-Шарқий Осиёда амалга оширилмоқда. Етакчи корхоналар ва ҳудудлардан ички технологияларни жалб қилиш, минтақада махсус иқтисодий зоналарни яратиш мумкин.

Жаҳон тажрибасини, хусусан, Хитой ва Ҳиндистонни тажрибасини ҳисобга олган ҳолда, аграр ислохотга эътиборни кичик фермер хўжаликлари томонидан ишлаб чиқарилган маҳсулотларни қайта ишлаш ва сотишни енгиллаштиришга йўналтириш керак. Биринчидан, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаш бўйича кооперативлар ишини ривожлантириш ва бунинг учун зарур технологияларни жалб қилиш жараёнини енгиллаштириш керак. Ҳукумат минтақаларда қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини халқаро сертификатлаш марказларини ташкил қилиши ва уларнинг хизматларидан фойдаланишини осонлигини таъминлаши керак, бу эса ишлаб чиқарилган мева ва сабзавотларнинг бозорини кенгайтиради, қайта ишлашни ташкил қилади ва камтаъминланган қишлоқ аҳолисининг даромадларини оширади.

Иқтисодий рақамлаштириш. Ахборот технологияларини кенг жорий қилиш: таълим ва тиббий хизматларни мобил телефонлар орқали тақдим этиш тизимини яратиш, смартфонлар учун ўз-ўзини ривожлантириш учун барча керакли дарсликлар ёки дастурлар жамланган маълумотлар, интеллектуал ўйинлар тизимини жорий этиш.

Инновацион потенциални ривожлантириш, ижодкорликни рағбатлантиришда қуйидагиларни инобатга олиш:

- илмий-тадқиқот ишларига сарфланадиган харажатларни кўпайтириш;
- юқори технологияли ишлаб чиқаришни ривожлантиришни рағбатлантириш;
- нашр этилган илмий нашрлар қаторини кенгайтириш;
- эксперт-маслаҳат тузилмаларини ривожлантириш;
- Аҳоли томонидан зарур буюмлар ва хизматларни топишда сарф-харажатлар ва вақт харажатларини камайтириш;
- нисбатан қиммат уй-рўзғор буюмларини сотиб олишга қодир бўлмаган ва вақтинча фойдаланилмаётган мулк имкониятларини ошириш мақсадида ижарага бериш хизматларини жорий этиш;
- нарсаларни алмашиш ва хизматларни таклиф қилиш учун махсус Интернет-сайтлар синфини жойлаштириш бўйича миллий дастурни ишлаб чиқиш.

Инвестиция сиёсати. Мигрантларга уларнинг жамғармаларини самарали инвестиция қилишга ёрдам бериш учун алоҳида дастурлар ишлаб чиқиш.

Минтақавий сиёсат. Ҳар бир минтақада ўзига хос камбағаллик профиллари мавжуд бўлиб, уни ўрганиш учун аниқ чоралар ишлаб чиқишни талаб қилади. Масалан, Қорақалпоғистон Республикаси (кам таъминланганлик даражаси юқори бўлган минтақа) учун чора-тадбирлар дастурини айнан кам даромадли кўрсаткичларни ҳисобга олган ҳолда ишлаб чиқиш лозим. Бунда Қорақалпоғистон учун хавф омиллари ҳисобланган минтақанинг паст иқтисодий ривожланиши, 16 ёшгача бўлган аҳолининг улуши катталиги, ишсизлик даражасининг нисбатан юқорилиги, даромадларнинг беқарорлиги каби муаммолардан келиб чиқиб иш тутиш чораларнинг самарадорлигини ошириши мумкин.

Уй-жой қурилиши. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси шаҳарларда арзон уй-жой қурилиши бўйича республика дастурини қабул қилиш ва ипотека кредитлаш тизимини ривожлантириш лозим, **жумладан:**

- режалаштириш ва ишлаб чиқиш жараёнида маъмурий харажатларни камайтириш;
- уй-жой нархини пасайтириш;
- ер нархини пасайтириш;
- қурилиш саноатига тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларни жалб қилиш;
- ипотека кредитлаш ва жамоавий кассалар имкониятларини ошириш;

- фоиз ставкалари ва сотиб олинган уй-жой қийматига дастлабки бадалнинг улушини камайтириш;
- фуқаролар томонидан жамғарма бадаллари босқичида шакллантирилган уй-жой учун маблағларни мақсадли йиғиш механизмини яратиш.

Уй-жой коммунал хўжалигини модернизация қилиш дастурини қабул қилиш:

- ушбу хизматларга нархларнинг доимий ошиб кетишининг олдини олиш;
- қишлоқ аҳолисининг тоза ичимлик суви билан таъминлаш;
- электр энергияси ва газдан фойдаланиш имкониятларини кенгайтириш;
- уларни қиш мавсумида узлуксиз етказиб беришни таъминлаш.

Ахборот сиёсати. Қишлоқ аҳолисининг хабардорлигини ошириш учун янги ҳаракатни яратиш: гигиена қоидаларига риоя қилиш ва антисанитар шароитда ўстирилган маҳсулотлардан фойдаланмаслик ва қайта ишланган ва микроозикавий моддаларга бой озиқ-овқат маҳсулотларини (сув, болалар учун озиқ-овқат ва бошқалар) сотиб олиш орқали даволаниш учун катта пулни тежаш мумкинлигини кенг тарғиб қилиш. Масалан, Чилида сут кукуни микроэлементлар, хусусан, темир билан бойитилган, бу камқонликни тарқалишини уч йил ичида 80 фоизга камайтирган. Ихтисослашган тренинглари уюштириш орқали одамнинг даромадини ошириш йўллари ўргатиш, шу билан бирга овқатланишни яхшилашга (микроэлементлар билан маҳсулотни бойитиш) ва биофортификация инвестицияларни рағбатлантиришга даъват этиш ўз самарали натижасини бериши лозим.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Абдурахмонов Қ.Х. ва бошқалар. / Зокирова Н.Қ., Шоюсупова Н.Т., Габзалилова В.Т., Абдураманов Х.Х., Абдурахмонова Г.Қ., Шакаров З.Г. Демография. Дарслик. – Т.: “IQTISODIYOT”, 2014. – 364 б.
2. Abdurahmonov Q.X., Abduramanov X.X. Demografiya. O’quv qo’llanma. – Т.: Noshir, 2011. – 296 б.
3. Демография: учебное пособие / коллектив: под ред. В.Г. Глушниковой, Ю.А. Симагина. - М.: КНОРУС, 2013. - 304 с.
4. Доброхлеб В.Г., Джавадова С.А. Демография: курс лекций. – М.: РГГУ, 2012. – 247 с.
5. Медков В.М. Демография. Учебник. – М.: ИНФРА-М, 2015. – 683 с.
6. Демография: учебное пособие / коллектив авторов: под ред. В.Г. Глушковой, Ю.А. Симагина. – 7-е изд., перераб. и доп. – М.: КНОРУС, 2013. – 304 с.
7. Основы демографии: Учеб. Пособие / П.И. Косов, А.Б. Брендеева. – 2-е изд., доп. и перераб. – М.: ИНФРА-М, 2012. – 288 с.

8. Сағрадов А.А. Экономическая демография. Учебное пособие. – М.: Магистр, 2016. – 297 с.
9. www.mf.uz – Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги сайти.
10. www.lex.uz – Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси.
11. www.minesonoma.uz – Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт ва саноат вазирлиги сайти.
12. www.stat.uz – Ўзбекистон Республикаси давлат статистика қўмитаси расмий сайти.
13. <http://coombs.anu.edu.au/ResFacilities/Demographypage.html> - Австралия миллий университетининг демография сайти.
14. <http://demoscope.ru> - «Демоскоп Weekle».
15. <http://dmo.econ.msu.ru/demografia> - Москва Давлат университети “Иқтисодиёт” факультети аҳолишунослик муаммоларини ўрганиш бўйича марказ сайти.
16. <http://esa.un.org/popin/> - БМТнинг расмий демографик сайти
17. <http://www.demographia.ru> - “Демографик тадқиқотлар” интернет-журналининг сайти.

4-мавзу: Инсон тараққиёти индексини ҳисоблаш (2 соат)

4.1. Инсон тараққиёти индекси ҳақида

4.2. Инсон тараққиёти индекси компонентлари

4.3. Инсон тараққиёти индексини ҳисоблаш

4.1. Инсон тараққиёти индекси ҳақида.

“Ўзбекистон Республикасини 2030 йилга қадар ижтимоий-иқтисодий комплекс ривожлантириш концепцияси” лойиҳасида мамлакат Инсон камолоти (тараққиёти) индекси рейтингини 105-ўрндан (2018 йилги ҳисобот бўйича) 40-ўринга кўтариш прогноз қилинмоқда. БМТ Тараққиёт дастурининг 2019 йил декабрь ойида эълон қилинган ҳисоботида Ўзбекистон ушбу индекс рейтингда 108-ўринни эгаллади. Бу дегани, яқин 10 йилда республика мазкур рейтингда 108-ўрндан 40-ўринга, яъни 68 поғонага кўтарилиши керак.

Инсон тараққиёти индекси (ИТИ) нимани англатади ва нима учун бу ижтимоий тенгсизликни бартараф этишда муҳим кўрсаткич ҳисобланади?

Ушбу рейтингда 40-ўринга кўтарилиш учун қандай натижаларга эришиш ва дунёнинг қайси давлатлари қаторидан ўрин олиш лозим?

Охирги йилларда Ўзбекистон мазкур рейтингда неча поғона кўтарилди, бошқа Марказий Осиё давлатларичи?

Инсон тараққиёти индекси ҳақида. Узоқ вақт давомида дунёда иқтисодий ривожланиш концепцияси яқка ҳукмрон бўлиб келган. Қисқача айтганда, ушбу концепциянинг моҳияти ниҳоятда содда ва тушунарли: иқтисодиёт ва меҳнат самарадорлигининг ўсиш суръати юқори бўлган, яъни ички маҳсулоти (ЯИМ) ва аҳоли жон бошига ўртача даромади юқори бўлган

мамлакат фаровон ҳисобланади. Бу концепция содда ва тушунарли бўлгани туфайли ҳамон одамлар тафаккурига ўз таъсирини ўтказиб келмоқда. Аммо XXI аср бўсағасида иқтисодий ўсишнинг ўзи асосий мақсад эмаслиги аён бўлиб қолди. Жамиятнинг даромадлари фақат восита холос: улар кам таъминланган аҳоли қатламларини ижтимоий қўллаб-қувватлаш дастурларига ҳам, қуролланишга ҳам, маорифни ривожлантиришга ҳам, шунингдек халқ фаровонлигига таъсир кўрсатмайдиган лойиҳаларни амалга оширишга ҳам сарфланиши мумкин. Шу сабаб, турли мамлакатлардаги турмуш сифати ҳар доим ҳам ўртача даромад даражасига мос келавермайди. Бундан ташқари, мамлакат ЯИМи нотекис тақсимланиши ҳам мумкин. Хуллас, ЯИМ даражаси ҳам, ўсиш суръати ҳам тараққиёт ва муваффақиятнинг асосий мезони бўла олмайди. Буни англаш янгича ёндашувни – Инсон тараққиёти концепциясини шакллантириш имконини берди.

Ушбу концепцияни вужудга келишига ҳинд иқтисодчиси, 1998 йилги Нобель мукофоти лауреати Амартья Кумар Сен ва покистонлик машҳур иқтисодчи Маҳбуб ул-Ҳақ катта ҳисса қўшишди. Бир неча ўн йил давомида Инсон тараққиёти концепцияси нафақат назария, балки жамият ривожланишининг комплекс моделига айланди.

Инсон тараққиёт концепциясига кўра, жамият ривожланиши марказида фақатгина оддий иқтисодий кўрсаткичлар эмас, балки аввало инсон туриши керак. Тараққиётнинг пировард мақсади ва унинг самарасининг бош мезони – одамларнинг имкониятларини кенгайтириш, уларнинг табиий, жамиятда умум эътироф этилган қадриятларга мос келадиган маънавий ва моддий эҳтиёжларини сифатлироқ қондириш, янада юқори турмуш даражасига эришиш демакдир.

Иқтисодий ривожланиш суръатларини таҳлил қилишда статистика кўрсаткичлари холис бўлиб, уларни қийслаш мумкин. Аммо, “инсон тараққиёти” муваффақиятини қандай баҳоласа бўлади? Гап шундаки, турли жамиятлар, миллатлар ва халқларнинг дунёқараши, маданияти, қадриятлари турлича бўлса-да, барча жойда “турмушнинг юқорироқ даражаси” деганда умуман қарашлар ўхшаш бўлади. У саломатлик ва узоқ умр кўриш, моддий фаровонлик, таълим даражаси, меҳнатдан маънавий қониқиш, хавфсизлик, маданий хордиқ каби тушунчаларни камраб олади. Инсон тараққиёти концепциясини дунё миқёсида қўллашнинг бутун даври давомида муайян мамлакатдаги инсон тараққиёти даражасини ифодаловчи ва уларни бошқа давлатлардаги ҳолат билан таққослашга имкон берувчи кўрсаткичлар ишлаб чиқилган. Асосий кўрсаткич сифатида “Инсон тараққиёти индекси” (Human Development Index – HDI) қабул қилинган. У йиғма индекс бўлиб, мамлакат ютуқларининг ўртача даражасини уч йўналиш: саломатлик ва узоқ умр кўриш (умр давомийлиги), таълим сифати ва даражаси (таълим олиш давомийлиги) ҳамда муносиб ва фаровон ҳаёт кечириш даражаси (аҳоли жон бошига ялпи миллий даромад) бўйича баҳоланади.

Бундан ташқари, муайян мамлакатда инсон тараққиёти даражасини ўлчашда ва давлатлараро таққослашда “Тенгсизликни ҳисобга олган ҳолда

инсон тараққиёти индекси” (Inequality-adjusted Human Development Index – IHDI), “Гендер ривожланиши индекси” (Gender Development Index – GDI) ҳамда “Гендер тенгсизлиги индекси” (Gender Inequality Index – GII) каби кўрсаткичлар ҳам қўлланилади.

40-ўринга кўтарилиш учун қандай натижаларга эришиш керак?

БМТ Тараққиёт дастурининг 2019 йил декабрь ойида тақдим этилган ҳисоботида кўра, “Инсон тараққиёти индекси” (Human Development Index) рейтингда қатнашган 189 мамлакат шартли равишда, уларнинг ривожланиш даражасига қараб 4 та гуруҳга бўлинган. Биринчи гуруҳ мамлакатлари “Жуда юқори инсон тараққиёти” (Very High Human Development) кўрсаткичига эга давлатлар бўлиб, 62 та мамлакатни ўз ичига қамраб олган. Яъни, бу давлатлар мазкур рейтингда 1 дан 62 гача бўлган ўринни эгаллашган.

Ўзбекистон ижтимоий-иқтисодий комплекс ривожлантириш концепцияси лойиҳасида прогноз қилинганидек, 2030 йилга қадар мазкур рейтингда 40-ўринни эгаллаш кўзда тутилган. Бу дегани, инсон тараққиётининг жуда юқори кўрсаткичига эга давлатлар қаторидан ўрин олиш тахмин қилинмоқда. Хўш, бунинг учун қандай натижаларга эришиш ва қайси мамлакатлар қаторидан ўрин олиш керак бўлади? Инсон тараққиёт индекси йиғма кўрсаткич бўлиб, ўзида одамларни яшаш даражасининг учта таркибий қисмини (умр давомийлиги, таълим сифати ва фаровонлик даражаси) ўз ичига қамраб олгани сабабли, айнан қайси кўрсаткич бўйича қандай натижага эришиш кераклигини башорат қилиш қийин. Аммо, мазкур рейтингда 35 дан 45 ўрингача жой олган мамлакатлар эришган натижаларга қараб буни тахмин қилиш мумкин.

4.2. Инсон тараққиёти индекси компонентлари

Узоқ йиллар давомида иқтисодий ўсишга эришиш инсон ва бутун жамиятни ривожлантиришга олиб келади, деб ҳисобланган. Бундай ёндашув асосида ишлаб чиқариш даромадларни кўпайтиради, юқори даромад эса, ўз навбатида, иқтисодий фаровонликни оширади, деган фикр ётарди. Шунинг учун иқтисодий ўсиш фақат ривожланишни таъминлаш воситасигагина эмас, балки ривожланиш мақсадига айланди. Айрим мутахассисларгина иқтисодий ўсишга фақат ривожланиш воситаси деб қарар эдилар. 1955 йилда Нобель мукофотининг лауреати Артур Льюис ривожланишнинг мақсади “инсон танловини кенгайтириш” деган хулосага келган. Иқтисодий ўсиш иқтисодий ривожланишнинг синоними эмаслигини англаш жаҳонда иқтисодий-сиёсий беқарорлик ва аҳолининг камбағаллиши кўпайиши билан чуқурроқ англана бошланди. Айрим ривожланаётган мамлакатларнинг амалиёти ишлаб чиқариш ривожланиб бораётган шароитларда ҳам одамларнинг турмуши оғирлашиши мумкинлигидан далолат берарди. Ушбу мамлакатларда иқтисодий ўсиш суръатлари юқори бўлишига қарамасдан тенгсизлик, аҳолининг иш билан тўлиқ банд бўлмаслиги ва оммавий қашшоқлик кўзга ташланарди. Ҳолбуки, бошқа мамлакатлар миллий даромадлари миқдори нисбатан юқори эмаслигига қарамасдан, турмуш даражасини оширишда

кониқарли натижаларга эришардилар. Иқтисодий ўсиш ўз-ўзидан ресурслар адолатли тақсимланишини таъминланмаслиги тобора ойдинлашарди. Бундай адолат тақсимлашга фуқаролар тенглигини таъминлаётган, шу жумладан таълим ва соғлиқни сақлаш соҳасида мақсадли дастурларни амалга ошираётган давлатларнинг ҳукуматлари муваффақ бўлаётган эди. Иқтисодий жиҳатдан бой бўлган, даромад даражаси юқори мамлакатларда эса жиноятчиликнинг ўсиши, атроф муҳитнинг ифлосланиши, турли касалликларнинг тарқалиши, аҳоли ижтимоий ҳолатнинг ёмонлашиши каби салбий ҳодисалар кузатиларди. Юқорида баён этилганлар ҳисобга олинган ҳолда XX асрнинг 70- йилларида ишлаб чиқилган иқтисодий концепцияларда иқтисодий ва ижтимоий ривожланишнинг ўзаро боғлиқлиги, даромад ва неъматларни тақсимлаш муаммоларига эътибор кучайди. Бунинг натижасида “ўсиш ҳисобига айта та симлаш” номини олган концепция пайдо бўлди. Ушбу концепциянинг мақсади одамлар, биринчи навбатда аҳолининг ночор қатламлари турмуш шароитларини меҳнат сиғими юқори бўлган ишлаб чиқаришларни кенгайтириш, яъни бу билан ялпи ички маҳсулот, иш хақи ва аҳоли даромадларини ошириш, давлат томонидан ижтимоий соҳани кенг қўллаб-қувватлашни таъминлашга қаратилди. Ўтган аср 70-йилларнинг ўрталарида “асосий эҳтиёжлар концепцияси” ҳам илгар сурилди. Унда асосий эътибор давлатнинг барча фуқароларига тирикчилик учун энг оддий шароитларни: овқатланиш, тиббий хизмат кўрсатиш, таълимни тақдим этиш учун масъулиятига алоҳида эътибор қаратилди. Бироқ “ўсиш ҳисобига қайта тақсимлаш” концепцияси ҳам, “асосий эҳтиёжлар концепцияси” ҳам кенг оммалашмади. Бу ривожланишни иқтисодий ва ижтимоий қисмларига сунъий бўлиш оқибати эди. Асосий эҳтиёжлар деганда инсон турмушининг сифат кўрсаткичлари эмас, балки товарлар ва хизматлар тақдим этиш англашинвларди. Шу билан бир қаторда асосий эътибор давлат имкониятларига қаратилган, аҳоли эса ривожланишни таъминлаш бўйича фаолиятнинг фаол иштирокчилари эмас, балки товар ва хизматларни олувчилар сифатида кўриларди. Бундан ташқари ана шундай чоралар иқтисодий фаолликни пасайтирар, айти пайтда давлатнинг ижтимоий соҳага харажатлари ҳаддан ташқари ортиб кетаётган эди. XX асрнинг 80-йиллари бошларига келиб иқтисодий ўсиш қадрият деб эътироф этила олмаслиги тўғрисидаги хулосага келинди. Ушбу даврда кўпгина мамлакатларда иқтисодий ўсиш суръатлари пасайди ва таркибий инқироз юз берди. Шунинг учун ривожланиш сиёсатида давлат қарзи ва харажатларини қисқартириш, иқтисодий ўсиш суръатлари пасайишига барҳам бериш каби сифат жиҳатдан янги устуворликлар биринчи ўринга кўтарилди. “Таркибий қайта қуриш” ва иқтисодиётнинг либераллаштирилиши аввалроқ илгари сурилган инсон капитали назариясига эътиборни кучайтирди. Юқорида қайд қилинганидек, ушбу назарияни асосига таълим, соғлиқни сақлаш, касбий тайёргаликка инвестициялар киритишнинг иқтисодий жиҳатдан мақсадга мувофиқлиги асослаб берилган, инсонга ишлаб чиқаришнинг энг муҳим омили сифатида қараларди.

Ана шундай сиёсатга жавобан ЮНИСЕФ1 “Инсонни айта уриш” хужжатини эълон қилди. Унинг муаллифлари – Андрей Жованни Корнеа, Френсис Стюарт, Ричард Жолли таркибий иқтисодий ўзгартиришларни инкор этмаган ҳолда Халқаро валюта фонди ва Жаҳон банкини қашшоқлик муаммолари ва инсоннинг турмуш шароитларини яхшилашга кўпроқ эътибор беришга даъват қилди. Бундай ёндашувнинг асосий принципи ижтимоий ҳимоя чоралари таркибий қайта қуриш стратегиясига қўшимча восита сифатида қаралмаслиги зарурлигига қаратилган эди. Шу билан бирга инсон эҳтиёжларига йўналтирилган, узоқ муддатли истиқболга мўлжаллаб тузилган янги комплекс ривожланиш механизмини ишлаб чиқиш таклиф этилди. 1987 йилда Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Ривожланишни режалаштириш бўйича қўмитаси ўзининг 1988 йилдаги маърузасида таркибий қайта қуришнинг инсонга чиқимларини қараб чиқиш тўғрисида қарор қабул қилди. Ана шу қарор Махбуб ул-Ҳақ, шунингдек К.Гриффин ва Ж.Найт раҳбарлигида тадқиқотлар ўтказиши учун рағбат бўлди. Бу тадқиқотлар натижалари “Инсон ривожланишининг салоҳияти: ривожланиш стратегиясининг эсдан чиқарилган мезонлари” маърузаси лойиҳаси сифатида эълон қилинди.

Кейинчалик К.Гриффин ва Ж.Найт ўз тадқиқотларининг натижаларини 1989 йилда “Ривожланишни режалаштириш бўйича журнал”нинг махсус сонидида эълон қилдилар. Ушбу илмий иш 1990 йилда алоҳида китоб сифатида чоп этилди. Иқтисодиёт бўйича 1998 йилги Нобель мукофотининг лауреати Амартя Сен1 нинг назарий ишланмалари инсон салоҳиятини ривожлантириш муаммосига улкан таъсир кўрсатди. У томонидан 1989 йилда “Ривожланиш имкониятларини кенгайтириш сифатида” асари эълон қилинди. Бу асарда “имконият нуқтаи назаридан” ёндашиш деб номланган усулдан қўлланилган эди.

А.Сен ривожланиш жараёнини фақат моддий ёки иқтисодий фаровонликнинг ортиши нуқтаи назаридан эмас, балки инсон имкониятларини кенгайтириш жараёни сифатида таҳлил этди. Унинг нуқтаи назарига кўра, жамиятдаги турмуш даражасини даромадларнинг ўртача даражасига қараб эмас, балки одамларнинг ўзлари муносиб деб ҳисоблаган ҳаёт кечиришлари учун мавжуд имкониятлари бўйича баҳолаш лозим.

Ҳиндистонлик иқтисодчи ижтимоий ривожланишнинг мақсади ишлаб чиқаришни чексиз кўпайтириш эмас, балки одамларнинг кўпроқ иш бажариш, билимларни эгаллаш, узоқ умр кўриш, касалликлардан ҳоли бўлиш ва ҳоказолар учун имкониятлар яратишда деб ҳисоблади: “Баҳолаш тизимининг энг муҳим вазифаларидан бири – инсон қадриятларини ҳисобга олишдир. 1980–йилларда ва ундан кейин “инсонни ривожлантириш” вазифасини мазкур муаммони онгли равишда қараб чиқиш ҳамда ҳаётимизда энг қатта аҳамиятга эга бўлган эркинликлар ва имкониятларни кенгайтиришга алоҳида эътибор бериш зарур. Вазият тақозоси билан одамлар имкониятлари чегаралаб қўйилган ҳаётий доираларни кенгайтириш ҳозирги даврда инсонни ривожлантиришнинг асосий вазифаси ҳисобланади”.

А.Сен концепциясида ривожланишга марказида инсон бўлган жараён сифатида қаралади. Кейинчалик бу ва бошқа ғоялар Бирлашкан Миллатлар Ташкилоти Ривожланиш дастурининг экспертлар гуруҳлари томонидан бирлаштирилиб, инсонни ривожлантиришга концептуал ёндашув асосини ташкил этди. Мазкур ёндашув 1990 йилги Инсонни ривожлантириш тўғрисидаги глобал маърузада ўз ифодасини топди. БМТ Ривожланиш дастурининг таърифича: “Инсонни ривожлантириш – одамларни кенгрок танлаш имконияти билан таъминлаш жараёнидир. Бундай танлов чексиз бўлиши ва вақт ўтиши билан ўзгариши принципиал аҳамиятга эгадир. Бироқ ривожланишнинг барча даражаларида узоқ ва соғлом хаёт кечириш, билимларни эгаллаш ва муносиб турмуш кечириш учун зарур бўлган ресурслардан фойдаланиш имкониятлари инсонни ривожлантиришнинг асосий моҳиятидир. Агар инсонда бундай асосий танлов бўлмаса, у бошқа имкониятлардан ҳам фойдалана олмайди”.

Мазкур концепция инсонни ривожлантиришга икки томонлама ёндашувни кўзда тутди. Бу, бир томондан, соғлиқни мустаҳкамлаш, билимларни эгаллаш, касб кўникмаларини такомиллаштириш орқали инсон имкониятларини кенгайтириш бўлса, иккинчи тарафдан, одамлар томонидан эгалланган қобилиятларини ишлаб чиқариш, маданий, сиёсий фаолияти ва дам олиш мақсадлари учун ишлатишдир. Бошқача қилиб айтганда, мазкур концепция инсонни ривожлантиришга фақат ишлаб чиқариш фаолияти учун ресурсларни шакллантириш ва моддий бойликларни кўпайтиришга интилишнинг ўзинигина қамраб олмайди. Инсонни ривожлантириш концепциясининг асосий усуллари Бирлашкан Миллатлар Ташкилотининг Мингйиллик ривожланиш декларациясида эълон қилинган эди. Мазкур декларацияда XXI асрда халқаро муносабатлар учун қатор асосий қадриятлар ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлиши кўрсатилган. Мазкур қадриятларга қуйидагилар тааллуқлидир: Эркинлик. Эркаклар ва аёллар очликдан ва зўравонлик қўрқуви, зулм ва адолатликсиздан ҳоли бўлган, инсон учун муносиб шароитларда яшаш ва болаларини тарбиялаш ҳуқуқига эгадирлар. Халқнинг кенг иштироки ва иродасига асосланган бошқарувнинг демократик шакли бу ҳуқуқларнинг энг яхши кафолати ҳисобланади. Тенглик. Бирорта ҳам одам, бирорта ҳам мамлакат ривожланиш неъматларидан фойдаланиш имкониятларидан маҳрум қилинмаслиги керак. Эркаклар ва аёллар ҳуқуқлари ва имкониятларининг тенглиги кафолатланиши зарур.

Бирдамлик. Глобал муаммолар тенглик ва ижтимоий адолатнинг асосий принципларига мувофиқ, чиқимлар ва масъулиятни адолатли тақсимлаш асосида ҳал этилиши керак. Азоб чекаётганлар ёки энг ноқулай шароитга тушиб қолганлар энг қулай вазиятда бўлганлар томонидан ёрдам олиш имкониятига эга бўлишлари керак.

Сабр-тоқатлилик. Динлар, маданиятлар ва тиллар хилма-хиллигига қарамасдан одамлар бир бирларини ҳурмат қилишлари керак. Жамиятлар доирасида ва жамиятлар ўртасидаги тафовут қўрқитишга ҳам, таъқиб қилишга ҳам асос бўлмаслиги зарур, балки бу турфаликка инониятнинг энг қимматли

бойлиги сифатида ёндашилиши зарур. Жаҳон маданияти ҳамда барча цивилизациялар ўртасидаги мулоқот фаол рағбатлантириб борилиши керак.

Табиатга ҳурмат. Барқарор ривожланиш қоидаларига мувофиқ, барча тирик мавжудот ва табиий ресурсларни муҳофаза қилиш ҳамда улардан оқилона фойдаланиш негизига эҳтиёткорлик қўйилиши лозим. Фақат шу йўл билангина бизга табиат томонидан инъом этилган улкан бойликларни келгуси авлодлар учун сақлаб қолиш мумкин. Ҳозирги ишлаб чиқаришнинг ва истеъмолнинг беқарор моделлари келажакда бизнинг фаровонлигимиз ва авлодларимизнинг фаровонлиги манфаатларида ўзгартирилиши керак. Умумий мажбурият.

Глобал иқтисодий ва ижтимоий ривожланишни бошқариш, шунингдек халқаро тинчлик ва хавфсизликка таҳдидларни бартараф этиш бўйича масъулият жаҳон халқлари ўртасида тақимланиши ҳамда кўп томонлик асосида амалга оширилиши зарур. Мазкур ишда жаҳондаги энг универсал ва энг ваколатли ташкилот ҳисобланган Бирлашган Миллатлар Ташкилоти марказий роль ўйнаши лозим.

Бирдамлик. Глобал муаммолар тенглик ва ижтимоий адолатнинг асосий принципларига мувофиқ, чиқимлар ва масъулиятни адолатли тақсимлаш асосида ҳал этилиши керак. Азоб чекаётганлар ёки энг ноқулай шароитга тушиб қолганлар энг қулай вазиятда бўлганлар томонидан ёрдам олиш имкониятига эга бўлишлари керак.

Сабр-то атлилик. Динлар, маданиятлар ва тиллар хилма-хиллигига қарамасдан одамлар бир бирларини ҳурмат қилишлари керак. Жамиятлар доирасида ва жамиятлар ўртасидаги тафовут кўрқитишга ҳам, таъқиб қилишга ҳам асос бўлмаслиги зарур, балки бу турфаликка инониятнинг энг қимматли бойлиги сифатида ёндашилиши зарур. Жаҳон маданияти ҳамда барча цивилизациялар ўртасидаги мулоқот фаол рағбатлантириб борилиши керак.

Табиатга ҳурмат. Барқарор ривожланиш қоидаларига мувофиқ, барча тирик мавжудот ва табиий ресурсларни муҳофаза қилиш ҳамда улардан оқилона фойдаланиш негизига эҳтиёткорлик қўйилиши лозим. Фақат шу йўл билангина бизга табиат томонидан инъом этилган улкан бойликларни келгуси авлодлар учун сақлаб қолиш мумкин. Ҳозирги ишлаб чиқаришнинг ва истеъмолнинг беқарор моделлари келажакда бизнинг фаровонлигимиз ва авлодларимизнинг фаровонлиги манфаатларида ўзгартирилиши керак. Умумий мажбурият. Глобал иқтисодий ва ижтимоий ривожланишни бошқариш, шунингдек халқаро тинчлик ва хавфсизликка таҳдидларни бартараф этиш бўйича масъулият жаҳон халқлари ўртасида тақимланиши ҳамда кўп томонлик асосида амалга оширилиши зарур. Мазкур ишда жаҳондаги энг универсал ва энг ваколатли ташкилот ҳисобланган Бирлашган Миллатлар Ташкилоти марказий роль ўйнаши лозим.

У турли мамлакатлар ва минтақалар турмуш даражаси ўртасидаги умумий фарқларни аниқлашда стандарт ва восита вазифасини ўтайди. Мазкур индекс БМТнинг Ривожланиш дастури доирасида инсон салоҳиятини ривожлантириш тўғрисидаги ҳисоботларда эълон қилинади.

4.3. Инсон тараққиёти индексини ҳисоблаш

Таққослашга мезонларнинг энг кам миқдорлари таъсир кўрсатади. Шунинг учун индексларни ҳисоблаб чиқишда тирикчилик кўришнинг энг кам миқдори ёки “табiiй 0” каби кўрсаткичлардан фойдаланилади. Қуйидаги энг кам миқдорлар белгиланган:

- туғилган пайтда кутилаётган умр давомийлиги - 20 йил (узoқ муддатли тарихий маълумотларга асосланган);

- таълим соҳасидаги иккала кўрсаткич учун – 0 йил (таълимнинг энг кам даражаси тўғрисидаги тасаввур жамият амалда расмий таълимсиз ҳам амал этиши мумкинлигига асосланган);

- аҳоли жон бошига ялпи миллий даромад – 163 АҚШ доллари (бу бирорта мамлакат, масалан Зимбаведа 2008 йилда кунига 45 центга тенг бўлган энг кичик миқдордир. Мазкур миқдор Жахон банки томонидан ўрнатилган, кунига 1,25 АҚШ долларини ташкил этадиган камбағаллик чизиғи даражасидан биров ортиқдир). Энг кичик ва энг юқори миқдорлар аниқлангандан сўнг кичик индекслар қуйидагича аниқланади:

Ўлчаш индекси = амалдаги ми дор – энг кам ми дор : энг кўп ми дор – энг кичик ми дор (1)

Таълим соҳаси учун мазкур 1-тенглама ҳар икки таркибий қисмга нисбатан қўлланилади. Бунинг натижасида уларнинг ўртача геометрик миқдори топилади, шундан сўнг 1-тенглама иккинчи миротаба ишлатилади. Буни 1–тенгласини икки таркибий қисми ўртача геометрик миқдорига тенглаштириш мумкин. Инсон салоҳиятини ривожлантириш индекси уч ўлчов индекслари ўртача геометрик миқдори жамланмасидир:

(ITурмуш 1/3 + ITаълим 1/3 + IDаромад 1/3) (2)

Мазкур 2-формула ИСРИ барча кўрсаткичларининг тўлиқ бўлмаган ўзаро бир-бирини алмаштиришини назарда тутди. Шу тариқа у чизиқли жамланиш формуласига нисбатан энг жиддий эътирозларни ҳисобга олади. Маълумки, чизиқли жамланиш формуласи кўрсаткичларнинг бир-бирини тўла ўрнини босишини назарда тутди. Айрим ўзаро бир-бирининг ўрнини босиш ҳар қандай индексни аниқлаш учун муқаррар равишда хос бўлиб, унинг таркибий қисмлари миқдори ортиши билан кўпайиб боради. ИСРИда янги индикаторлардан ва янги функциявий шакллардан фойдаланилган ҳолда услубиётнинг такомиллаштирилиши жиддий ўзгаришларга олиб келди. Ўртача геометрик кўрсаткичларни қўллаш индексларнинг қуйироқ миқдорларини келтириб чиқаради. Бунда энг катта ўзгаришлар ривожланиши бир хил даражада бўлмаган мамлакатларда кузатилди.

2010 йилги Инсонни ривожлантириши тўғрисидаги глобал маърузада Инсон салоҳиятини ривожлантириш индексига жиддий ўзгартиришлар киритилди. Аввалгиларида бўлгани каби йигирманчи глобал маърузада ИСРИ инсонни ривожлантиришнинг уч асосий мезони – саломатлик, билим ва даромадлар бўйича эришилган натижаларни ўлчайдиган композит индекс сифатида сақланиб қолган.

ИСРИнинг аввалги формулаларига мувофиқ “саломатлик” мезонини ўлчаш учун туғилган пайтда кутилаётган умр давомийлигидан фойдаланилган. Таълим ёки билим даражасини аниқлаш учун катта ёшдаги аҳоли саломатлиги кўрсаткичлари ҳамда мактаб таълими (бошланғич мактабдан бошлаб олий ўқув юртларигача) билан қамраб олиш кўрсаткичлари ишлатилган. Даромадлар ёки турмуш даражаси аҳоли жон бошига ЯИМ кўрсаткичи харид қобилияти паритети (АҚШ доллари ҳисобида) ҳисобга олинган ҳолда аниқланган. “Саломатлик” мезони илгаридек туғилган пайтда кутилаётган умр давомийлиги билан ўлчанган. Лекин бунда кутилаётган умр давомийлигининг энг кам миқдори 25 ёшдан 20 ёшга пасайтирилган. Туғилган пайтда кутилаётган умр давомийлиги энг кам миқдорининг ўзгариши Madisson ва Riley1 асарларига таянган ҳолда узоқ муддатли тарихий маълумотларга асосланган. Бу маълумотларда 20 ёш энг кам миқдор деб кўрсатилган. Агар жамиятда ёки жамиятнинг бирор қатламида туғилган пайтда кутилаётган умр давомийлиги одатдаги репродуктив ёшдан паст бўлса, ушбу жамият қирилишга юз тутаяди. Бундан пастроқ кўрсаткичлар Руандада рўй берган геноцид каби қатор инқирозли шароитларда ҳам учраган, бироқ улар барқарор бўлмаган истисно ҳолдаги мисоллардир.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Абдурахмонов Қ.Х. ва бошқалар. / Зокирова Н.Қ., Шоюсупова Н.Т., Габзалилова В.Т., Абдураманов Х.Х., Абдурахмонова Г.Қ., Шакаров З.Г. Демография. Дарслик. – Т.: “IQTISODIYOT”, 2014. – 364 б.
2. Abdurahmonov Q.X., Abduramanov X.X. Demografiya. O’quv qo’llanma. – Т.: Noshir, 2011. – 296 б.
3. Демография: учебное пособие / коллектив: под ред. В.Г. Глушниковой, Ю.А. Симагина. - М.: КНОРУС, 2013. - 304 с.
4. Доброхлеб В.Г., Джавадова С.А. Демография: курс лекций. – М.: РГГУ, 2012. – 247 с.
5. Медков В.М. Демография. Учебник. – М.: ИНФРА-М, 2015. – 683 с.
6. Демография: учебное пособие / коллектив авторов: под ред. В.Г. Глушковой, Ю.А. Симагина. – 7-е изд., перераб. и доп. – М.: КНОРУС, 2013. – 304 с.
7. Основы демографии: Учеб. Пособие / П.И. Косов, А.Б. Брендеева. – 2-е изд., доп. и перераб. – М.: ИНФРА-М, 2012. – 288 с.
8. Саградов А.А. Экономическая демография. Учебное пособие. – М.: Магистр, 2016. – 297 с.
9. www.mf.uz – Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги сайти.
10. www.lex.uz – Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси.
11. www.minesonoma.uz – Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт ва саноат вазирлиги сайти.

12. www.stat.uz – Ўзбекистон Республикаси давлат статистика қўмитаси расмий сайти.
13. <http://coombs.anu.edu.au/ResFacilies/Demographypage.html> - Австралия миллий университетининг демография сайти.
14. <http://demoscope.ru> - «Демоскоп Weekle».
15. <http://dmo.econ.msu.ru/demografia> - Москва Давлат университети “Иқтисодиёт” факультети аҳолишунослик муаммоларини ўрганиш бўйича марказ сайти.
16. <http://esa.un.org/popin/> - БМТнинг расмий демографик сайти
17. <http://www.demographia.ru> - “Демографик тадқиқотлар” интернет-журналининг сайти.

IV. АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ МАТЕРИАЛЛАРИ, ТОПШИРИҚЛАР ВА УЛАРНИ БАЖАРИШ БЎЙИЧА ТАВСИЯЛАР

Амалий машғулот **мақсади** тингловчиларнинг назарий билимларини амалий жиҳатдан мустаҳкамлашга қаратилган. Машғулотлар республикамиздаги илғор корхона ва ташкилотларда ўтказилади ҳамда амалий фаолият билан машғул бўлган амалиётчилар билан ҳамкорликда ўтказилади. Машғулот давомида тингловчилар кадрларни инновацион бошқариш, инновацион фаолият ривожланишида ахборот – коммуникация технологияларини қўлланиши, корхоналарда инновацион фаолиятни бошқариш тажрибаси, инновацион лойиҳаларни молиялаштириш, инновацион лойиҳаларни иқтисодий самарадорлигини мониторинг қилиш, Ўзбекистонда миллий инновацион тизимнинг ривожланиши тўғрисида амалий кўникмалар ҳосил қиладилар.

АМАЛИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

1 - амалий машғулот:

Инсон ҳуқуқларининг умумжаҳон декларацияси.

Дарс шакли баҳс-мунозара. Ишнинг мақсади тингловчиларда инсон ҳуқуқларининг умумжаҳон декларациясини муҳокама этиш ва кўникма ҳосил этишдан иборат.

Ишни бажариш учун қуйидаги масалалар муҳокама этилади:

1. Инсон ва иқтисодиётнинг ривожланишининг узвий боғлиқлиги.
2. Инсон ишлаб чиқариш фаолиятининг асосий мақсади.
3. Инсон тараққиёти концепциянинг юзага келиши ва шаклланиши.

🦋 Муҳокама учун саволлар

Назорат саволлари: инсон тараққиёти, инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси, инсон тараққиёти концепцияси, инсон тараққиёти индекси, демографик ривожланиш, гендер тенгсизлиги, таълим, ижтимоий муҳофаза

Фойдаланилган адабиётлар

1. Мирзиёв Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг ҳисобот йил яқунлари ва 2017 йил истиқболларига бағишланган мажлисидаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг нутқи. // Халқ сўзи газетаси. 2017 йил 16 январь, №11.

2. Kalandar Abdurakmanov, Nodira Zokirova, Bakhtiyor Islamov, Masato Hiwatari. Systemic Transformation and Sustainable Human Development: the Case of Uzbekistan. – Jakarta: Gunadarma Publisher, 2016. – 230 p.

3. Kalandar Abdurakmanov, Nodira Zokirova. Human Development. Textbook. – norderstedt, Books on Demand, 2014, 428 p.
4. Macroeconomics and Human Development. – First published, 2013. – 158 p.
5. Инсон тараққиёти. Дарслик. и.ф.д., проф. Қ.Х. Абдурахмонов таҳрири остида. – Т.: Фан ва технология, 2013. – 476 б.
6. Человеческое развитие. Учебное пособие. / под общей редакцией д.э.н., проф. Абдурахманова К.Х. и д.э.н., проф. Жумаева Н.Х. – Т.: “Фан ва технология”, 2012. – 376 с.

Интернет сайтлари

1. www.economy.gov.ru
2. www.uza.uz
3. www.uzland.uz
4. www.stability.uz
5. www.wikipedia.org/
6. Corresponding author: maryann.feldman@unc.edu, University of North Carolina, Chapel Hill, NC 27514;
7. University of North Carolina, Chapel Hill (thadji01@email.unc.edu); London School of Economics (t.e.kemeny@lse.ac.uk);
8. University of North Carolina, Chapel Hill (llanahan@email.unc.edu)
9. www.wikipedia.org/

2 - амалий машғулот:

Инсон тараққиёти масалалари тармоғида таълимнинг тизимини ислох этиш истиқболлари.

Дарс шакли баҳс-мунозара. Ишнинг мақсади тингловчиларда Инсон тараққиёти масалалари тармоғида таълимнинг ўзбек миллий моделини шакллантиришни муҳокама этиш ва кўникма ҳосил этишдан иборат.

Ишни бажариш учун қуйидаги масалалар муҳокама этилади:

1. Бозор иқтисодиётига ўтишнинг ўзбек модели мазмуни ва моҳияти.
2. Ўзбекистонда демографик ривожланиш тенденциялари.
3. Миллий таълим сиёсатининг ҳуқуқий асослари.
4. Инсон тараққиёти масалалари тармоғида таълимнинг ўзбек миллий моделини шакллантириш.

🔗 Муҳокама учун саволлар

Назорат саволлари: инсон тараққиёти, инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси, инсон тараққиёти концепцияси, инсон тараққиёти индекси, демографик ривожланиш, гендер тенгсизлиги, таълим, ижтимоий муҳофаза

Фойдаланилган адабиётлар

1. Мирзиёв Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қоидаси бўлиши керак. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг ҳисобот йил яқунлари ва 2017 йил истиқболларига бағишланган мажлисидаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг нутқи. // Халқ сўзи газетаси. 2017 йил 16 январь, №11.
2. Kalandar Abdurakmanov, Nodira Zokirova, Bakhtiyor Islamov, Masato Hiwatari. Systemic Transformation and Sustainable Human Development: the Case of Uzbekistan. – Jakarta: Gunadarma Publisher, 2016. – 230 p.
3. Kalandar Abdurakmanov, Nodira Zokirova. Human Development. Textbook. – norderstedt, Books on Demand, 2014, 428 p.
4. Macroeconomics and Human Development. – First published, 2013. – 158 p.
5. Инсон тараққиёти. Дарслик. и.ф.д., проф. Қ.Х. Абдурахмонов таҳрири остида. – Т.: Фан ва технология, 2013. – 476 б.
6. Человеческое развитие. Учебное пособие. / под общей редакцией д.э.н., проф. Абдурахманова К.Х. и д.э.н., проф. Жумаева Н.Х. – Т.: “Фан ва технология”, 2012. – 376 с.

Интернет сайтлари

1. www.economy.gov.ru
2. www.uza.uz
3. www.uzland.uz
4. www.stability.uz
5. www.wikipedia.org/
6. Corresponding author: maryann.feldman@unc.edu, University of North Carolina, Chapel Hill, NC 27514;
7. University of North Carolina, Chapel Hill (thadji01@email.unc.edu); London School of Economics (t.e.kemeny@lse.ac.uk);
8. University of North Carolina, Chapel Hill (llanahan@email.unc.edu)
9. www.wikipedia.org/

V. БИТИРУВ ИШЛАРИ УЧУН МАВЗУЛАР

“Ижтимоий соҳалар ва инсон тараққиёти” модулидан битирув ишлари учун қуйидаги мавзулар тавсия этилади:

1. Жамият ва инсон фаолиятида меҳнатнинг ижтимоий-иқтисодий ўрни.
2. Инсон ресурслари мамлакат ишлаб чиқариш кучларининг асоси.
3. Инсон ресурсларининг шаклланиш босқичлари.
4. Ўзбекистонда демографик жараёнларнинг инсонг ресурсларининг шаклланишига таъсири.
5. Инсон ресурсларининг ҳудудий тақсимланиши.
6. Инсон ресурсларининг ҳаёт сифати кўрсаткичлари.
7. Инсон ресурсларидан самарали фойдаланиш йўллари.
8. Миллий иқтисодиётда инсон ресурслари фаолиятининг тузилиши.
9. Корхона ва ташкилотларда кадрларга оид сиёсат.
10. Инсон ресурсларининг таркиби ва уни корхона миқёсида таҳлил этиш.
11. Инсон капитали - жамият ривожининг негизи.
12. Ўзбекистонда малакали кадрлар тайёрлаш сиёсати.
13. Инсон ресурсларидан фойдаланишнинг чет эл тажрибалари.

VI. КЕЙСЛАР БАНКИ

Тест саволлари

1. Аҳолининг турмуш даражаси тушунчаси нимани ифодалайди?

а) аҳоли фаровонлиги, неъматлар ва хизматлар истеъмол даражасини, инсонларнинг асосий ҳаётий эҳтиёжларини қондириш меъёрини тавсифловчи шарт-шароитлар ва кўрсаткичлар мажмуини;

б) жамиятда яшовчи инсонлар эҳтиёжларининг ривожланиш ва ўсиб бориш қонуниятларини;

с) аҳолининг даромадлари билан боғлиқ бўлган жараёнларни;

д) аҳолининг фаровонлигини ошириш билан боғлиқ бўлган харажатларни.

2. _____ – бу кишилар (жамият, ижтимоий қатлам, шахс)нинг миллий ва жаҳон ҳамжамиятидаги ҳаёт фаолияти тури ҳамда усуллари акс эттирувчи ижтимоий-иқтисодий категория.

а) турмуш сифати;

б) турмуш даражаси;

с) турмуш тарзи;

д) турмуш қиймати.

3. БМТ томонидан ишлаб чиқилган аҳолининг турмуш сифатини акс эттирувчи кўрсаткичлар тизими нечта гуруҳдан иборат?

а) 8;

б) 12;

с) 6;

д) 18.

4. Аҳоли турмуш даражасининг маънавий эҳтиёжларни қондирилиши бўйича кўрсаткичлар қайси жавобда тўғри келтирилган?

а) ишлаб чиқаришда иш вақти йўқотилиши, реал пул даромадлари, ходимлар меҳнат шароити ўзгариши, шикастланиш даражаси;

б) спорт-соғломлаштириш, маданий-истироҳат масканлари, пенсиялар, нафақалар, ўртача ва энг иш ҳақи миқдорлари;

с) ишсизлар сони, иш билан бандлик даражаси, атроф-муҳит, жиноятчиликнинг аҳволи, аҳолининг пул даромадлари ҳамда харажатлари;

д) аҳолининг саводхонлиги, нашр этилаётган адабиётлар, даврий нашрлар ҳажми, фуқароларнинг телевизор, ахборот воситалари ва компьютерлар билан таъминланганлиги.

5. Аҳоли турмуш даражасининг ижтимоий эҳтиёжлар қондирилишини тавсифловчи кўрсаткичлар қайси жавобда тўғри келтирилган?

а) ишлаб чиқаришда иш вақти йўқотилиши, ходимлар меҳнат шароити ўзгариши, ходимлар меҳнат шароити ўзгариши, шикастланиш, спорт-соғломлаштириш, маданий-истироҳат масканлари;

б) даромад, пенсиялар, нафақалар, ўртача ва энг иш ҳақи миқдорлари, мактаб ёшидаги болаларнинг мактаблар билан таъминланганлиги, академик лицейлар, касб-ҳунар коллежлари ва олий ўқув юртлари, уларда таҳсил олаётганлар сони ва қабул миқдори;

с) ишсизлар сони, иш билан бандлик даражаси, атроф-муҳит, жиноятчиликнинг аҳволи, аҳолининг пул даромадлари ҳамда харажатлари, нашр этилаётган адабиётлар, даврий нашрлар ҳажми;

д) аҳолининг саводхонлиги, ишсизлар сони, иш билан бандлик даражаси, фуқароларнинг телевизор, ахборот воситалари ва компьютерлар билан таъминланганлиги.

6. Ривожланган мамлакатларда қайси омил аҳоли турмуш даражасини ҳосил қилувчи ва унга жиддий таъсир қилувчи муҳим омил ҳисобланади?

а) ишлаб чиқариш;

б) истемол;

с) қўшимча қиймат;

д) нафлилик.

7. Жини индекси нимани ифодалайди?

- a) даромадларнинг фарқланишини;
- b) инсон тараққиётини;
- c) турмуш сифатининг ўсишини;
- d) ўртача умр кўриш давомийлигини.

8. Ҳар қандай ишлаб чиқаришнинг бош мақсади нима ҳисобланади?

- a) сотиш;
- b) истеъмол;
- c) фойда;
- d) даромад олиш.

9. Аҳоли даромадлари ўртасидаги фарқланишни ҳисобловчи кўрсаткичлар тўғри келтирилган жавобни аниқланг.

- a) Жини ва инсон тараққиёти индекслари;
- b) бандлик ва ишсизлик коэффицентлари;
- c) Жини, децил ва квинтил коэффицентлари;
- d) ЯИМ индекси, квинтил коэффицентлари.

10. Меҳнат ҳаёти сифатини белгиловчи омиллар қайси жавобда тўғри келтирилган?

- a) меҳнат шароити, меҳнат тури ва тавсифи, озиқ-овқат маҳсулотлари истеъмоли;
- b) меҳнатдан қониқиш, иш вақтининг мослашувчанлиги, меҳнатга ҳақ тўлаш;
- c) саломатлик ҳолати, меҳнатдан қониқиш, озиқ-овқат маҳсулотлари истеъмоли;
- d) меҳнат характери, ахборот, маънавий етуклик, меҳнат шароити.

11. Иқтисодий ривожланган мамлакатларда аҳолининг турмуш даражаси нима билан баҳоланади?

- a) аҳоли томонидан олинадиган даромадлар миқдори, овқатланиш даражаси, турар-жой шароитларининг ҳолати;
- b) аҳоли томонидан яратилган товар ва хизматларнинг пулдаги қиймати;
- c) мамлакат резидентлари томонидан яратилган моддий ва маънавий бойликлар;
- d) муайян даврда яратилган ЯИМ.

12. Турмуш даражаси компонентларини акс эттирувчи “БМТ концепцияси” ишлаб чиқилган йил тўғри кўрсатилган жавобни аниқланг.

- a) 1961;
- b) 1991;
- c) 1954;
- d) 1946;

13. БМТ мутахассислари томонидан дунё ҳамжамиятидаги нечта мамлакат аҳолиси турмуш сифатининг ҳар йилги кўрсаткичларига баҳо берилади?

- a) 136;
- b) 219;
- c) 180;
- d) 196.

14. Турмуш сифатини баҳолашнинг миқдорий усулларини бирлаштирувчи илмий соҳа нима деб аталади?

- a) демометрия;
- b) квалиметрия;
- c) психометрия;
- d) геометрия.

15. _____ – бу аҳоли фаровонлиги, неъматлар ва хизматлар истеъмолининг даражаси, инсонларнинг асосий ҳаётӣ эҳтиёжларини кондириш меъерини тавсифловчи шарт-шароитлар ва кўрсаткичлар мажмуидир.

- a) турмуш даражаси;
- b) турмуш сифати;
- c) турмуш қиймати;
- d) турмуш тарзи.

16. _____ – бу аҳолининг ҳаёт учун зарур бўлган моддий, ижтимоӣ, маданий ва маънавий бойликлар, яъни инсон эҳтиёжларини кондирувчи элементлар, хизматлар ва шарт-шароитлар билан таъминланганлигидир.

- a) қашшоқлик;
- b) камбағаллик;
- c) фаровонлик;
- d) ночорлик.

17. Турмуш даражасини тавсифловчи умумӣ кўрсаткичларга нималар киради?

- a) миллий даромад, истеъмол жамғармаси, миллий бойлик таркибида истеъмол жамғармасининг улуши;
- b) ижтимоӣ-маданий хизмат кўрсатиш даражаси, меҳнат шароитлари, истеъмол даражаси;
- c) турар жой билан таъминланганлик, ижтимоӣ таъминот, даромад миқдори;
- d) ижтимоӣ таъминот, иш билан бандлик, маданий-маиший товарлар билан таъминланиш

18. Истеъмол бюджетининг қандай стандартлари мавжуд?

- a) миқдор ва сифат;
- b) энг кам, оқилона ва элитар;
- c) нисбий ва мутлақ;
- d) таъминлаган ва таъминланмаган.

19. Жаҳон амалиётида истеъмол бюджетининг қандай усуллари ишлаб чиқилган?

- a) меъерӣ, статистик, бирлаштирилган, субъектив ва заҳиравий;
- b) статистик, математик ва эконометрик;
- c) сон ва сифат;
- d) ижтимоӣ, иқтисодӣ ва демографик.

20. Инсонларнинг моддий ва маънавий эҳтиёжларини таъминловчи миллий даромаднинг бир қисми – бу ?

- a) фискал сиёсат;
- b) пенсия жамғармаси;
- c) истеъмол жамғармаси;
- d) касаба уюшмалари Федерацияси.

21. _____ – одамларнинг узоқ ва соғлом, муносиб турмуш кечиришлари, маълумотли бўлишлари учун зарур воситалардан фойдаланиш имкониятларининг кенгайтирилишидир.

- a) турмуш тарзи;
- b) ҳаёт сифати;
- c) инсон тараққиёти;
- d) аҳоли фаровонлиги.

22. Инсон тараққиётининг асосий кўрсаткичлари тўғри келтирилган жавобни аниқланг.

- a) даромад, ижтимоӣ хизмат, жамғарма;
- b) реал даромад, иш билан бандлик, манзилли ижтимоӣ ҳимоя;

c) умр кўриш давомийлиги, саводхонлик даражаси ва ресурслардан фойдаланиш имконияти;

d) таълим, соғлиқни сақлаш, спорт, маданият, санъат, ижтимоий таъминот.

23. Маънавий неъматлар (қадриятлар) ишлаб чиқариш соҳаси тўғри келтирилган жавобни аниқланг.

a) ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш;

b) ишлаб чиқариш ва истеъмол;

c) фан ва санъат;

d) молия ва ижтимоий таъминот.

24. Ишчи кучини такрор ҳосил қилиш учун моддий неъматлардан уларнинг қуйи чегараси доирасида фойдаланиш имконияти _____ деб аталади.

a) қашшоқлик;

b) камбағаллик;

c) фаровонлик;

d) таъминланганлик.

25. “Қашшоқлик” тушунчасига тўғри таъриф берилган жавобни аниқланг.

a) моддий неъматлардан биологик мезонлар асосида минимал даражада фойдаланиш имконияти;

b) ишчи кучини такрор ҳосил қилиш учун моддий неъматлардан уларнинг қуйи чегараси доирасида фойдаланиш имконияти;

c) инсон жисмоний ва интеллектуал қобилиятларини такрор ҳосил қилишни таъминловчи илмий асосланган оқилона истеъмол даражаси;

d) инсон баркамол ривожланишини таъминловчи неъматлардан тўлиқ фойдаланиш имконияти.

26. Фанга биринчи марта “иқтисодий одам” атамасини киритган олим номи тўғри келтирилган жавобни аниқланг.

a) Адам Смит;

b) Альфред Маршалл;

c) Давид Рикардо;

d) Жон Стюарт Милль.

27. “Халқлар бойлигининг моҳияти ва сабаблари хусусидаги тадқиқотлар” асарининг муаллифи ким?

a) Альфред Маршалл;

b) Жон Стюарт Милль;

c) Адам Смит;

d) Давид Рикардо.

28. Иқтисодиётда даромад келтиришга қодир бўлган ёки одамлар томонидан товарлар ва хизматлар ишлаб чиқариш учун яратилган ресурслар нима деб аталади?

a) тадбиркорлик;

b) капитал;

c) демпинг;

d) инвестицион кредитлар.

29. Даромадлар кўпайиши билан аҳоли томонидан неъматларни истеъмол қилиш пропорционал бўлмаган ҳолда ортишига асосланган иқтисодий қонунни фанга киритган иқтисодчи олим номини аниқланган.

a) Альфред Маршалл;

b) Жон Стюарт Милль;

c) Адам Смит;

d) Эрнст Энгель.

30. Пул даромадларини инфляциядан ҳимоя қилиш мақсадида қандай воситадан фойдаланилади?

- a) индексация;
- b) диверсификация;
- c) демпинг;
- d) каучинг.

31. Аҳоли даромадлари табақаланишининг квантил коэффициентини тўғри кўрсатилган жавобни аниқланг.

- a) аҳолининг энг таъминланган 10,0 фоизи даромадларининг энг кам таъминланган 10,0 фоизи ўртасидаги фарқни кўрсатади;
- b) аҳолининг таққосланаётган гуруҳлари ичидаги даромадларнинг ўртача миқдорлари нисбати ёки уларнинг даромадлари умумий ҳажмидаги улушини кўрсатади;
- c) аҳолининг энг таъминланган 25,0 фоизи даромадларининг энг кам таъминланган 25,0 фоизи ўртасидаги фарқни кўрсатади;
- d) камбағалларнинг таъминланганлар сонига нисбатини кўрсатади.

32. Аҳоли даромадлари табақаланишининг децил коэффициентини тўғри кўрсатилган жавобни аниқланг.

- a) аҳолининг энг таъминланган 10,0 фоизи даромадларининг энг кам таъминланган 10,0 фоизи ўртасидаги фарқни кўрсатади;
- b) аҳолининг таққосланаётган гуруҳлари ичидаги даромадларнинг ўртача миқдорлари нисбати ёки уларнинг даромадлари умумий ҳажмидаги улушини кўрсатади;
- c) аҳолининг энг таъминланган 25,0 фоизи даромадларининг энг кам таъминланган 25,0 фоизи ўртасидаги фарқни кўрсатади;
- d) камбағалларнинг таъминланганлар сонига нисбатини кўрсатади.

33. Аҳоли жон бошига тўғри келадиган даромад оқилона истеъмол бюджети даражасидан юқори бўлган оилалар _____ деб аталади.

- a) таъминланган оилалар;
- b) бой оилалар;
- c) кам таъминланган оилалар;
- d) ночор оилалар.

34. Аҳоли жон бошига тўғри келадиган даромад миқдори энг кам истеъмол бюджети билана оқилона истеъмол бюджети ўртасидаги оилалар _____ деб аталади.

- a) таъминланган оилалар;
- b) бой оилалар;
- c) кам таъминланган оилалар;
- d) ночор оилалар.

35. Аҳоли жон бошига тўғри келадиган даромад турмуш кечиришининг энг кам миқдоридан паст даражада ёки унга тенг бўлган оилалар _____ деб аталади.

- a) таъминланган оилалар;
- b) бой оилалар;
- c) кам таъминланган оилалар;
- d) камбағал оилалар.

36. Узоқ ва соғлом турмуш кечириш имкониятидан маҳрумликда неча ёшга етмасдан вафот этган аҳолининг улуши асос сифатида олинади?

- a) 40 ёшга етмасдан вафот этган аҳоли салмоғи;
- b) 35 ёшга етмасдан вафот этган аҳоли салмоғи;
- c) 30 ёшга етмасдан вафот этган аҳоли салмоғи;
- d) 25 ёшга етмасдан вафот этган аҳоли салмоғи.

37. Аҳолининг турмуш даражасини тавсифловчи иқтисодий кўрсаткичлар тўғри келтирилган жавобни аниқланг.

- a) аҳолининг жинс ва ёш таркиби;
- b) аҳолининг реал даромадлари, иш билан бандлик;
- c) аҳолининг касб-малакавий таркиби;
- d) ижтимоий-маданий хизмат кўрсатиш даражаси.

38. Қайси жавобда жуда тақчил табиий бойликларга эга бўлган бой мамлакатлар келтирилган?

- a) Япония ва Швейцария
- b) АҚШ ва Германия;
- c) Люксембург ва Финляндия;
- d) Россия ва Буюк Британия.

39. Миллий бойликнинг таркиби тўғри келтирилган жавобни аниқланг.

- a) ер фонди ва сув ресурслари;
- b) миллий мулк ва табиий ресурслар;
- c) миллий мулк ва ЯММ;
- d) ЯММ ва ЯИМ.

40. Инсонларнинг моддий ва маънавий эҳтиёжларини ва умуман жамият эҳтиёжларини қондиришни таъминловчи миллий даромаднинг бир қисми деб аталади.

- a) миллий даромад;
- b) истеъмол фонди;
- c) жамғарма фонди;
- d) миллий бойлик.

41. _____ бу фан-техника тараққиёти, ишлаб чиқариш ривожланишини таъминловчи миллий даромаднинг бир қисмидир.

- a) миллий даромад;
- b) истеъмол фонди;
- c) жамғарма фонди;
- d) миллий бойлик.

42. Капитал тушумларга хос бўлмаган хусусиятни аниқланг.

- a) қутилмаган;
- b) номунтазам;
- c) мунтазам;
- d) уй хўжалиги учун жуда кам такрорланадиган.

43. Ижтимоий соҳа тармоқлари тўғри келтирилган жавобни аниқланг.

- a) саноат, фан, таълим, соғлиқни сақлаш, қурилиш;
- b) қурилиш, қишлоқ хўжалиги, санъат, молия, саноат, ўрмон хўжалиги;
- c) транспорт, алоқа, таълим, туризм, санъат, маданият;
- d) таълим, соғлиқни сақлаш, фан, маданият, санъат, коммунал хўжалиги.

44. Истеъмол бюджетининг зарурий даражаси жамоатчилик фикри ва экспертлари сўрови асосида белгиланадиган усули тўғри келтирилган жавобни аниқланг.

- a) меъёрий
- b) статистик
- c) субъектив;
- d) заҳиравий.

45. Истеъмол бюджетининг озик-овқатга сарфланадиган харажатларнинг истеъмол меъёрлари бўйича, қолган қисмлар эса статистик йўл билан белгиланадиган усули тўғри келтирилган жавобни аниқланг.

- a) меъёрий;
- b) меъёрий-статистик;
- c) субъектив;
- d) заҳиравий.

46. Истеъмол бюджетининг алоҳида товар ва хизматлар ҳамда уларнинг реал қийматлари асосида белгиланадиган усули тўғри келтирилган жавобни аниқланг.

- a) меъёрий;
- b) меъёрий-статистик;
- c) субъектив;
- d) заҳиравий.

47. Аҳоли умумий даромадининг таркиби қайси жавобда нотўғри келтирилган?

- a) пул даромадлари;
- b) натура шаклидаги даромадлар;
- c) доимий асосда, такрорланувчи хусусиятга эга бўлган, йиллик ёки ундан кам вақт оралиғидаги даврда уй хўжалиги ёки унинг алоҳида аъзоларига тушадиган тушумлар;
- d) аҳоли фаровонлиги ва ҳаёт сифати.

48. Тушумлар “даромад” ҳисобланиши учун қандай мезонларга мувофиқ бўлиши керак?

- a) кутилаётган бўлиши ва мунтазам равишда келиб тушиши керак;
- b) уй хўжалигининг жорий иқтисодий фаровонлик даражасига ҳақиқий ҳисса қўшиши керак;
- c) уй хўжалиги капиталининг камайиши ҳисобига келиб тушадиган тушум бўлмаслиги керак (масалан: уйни, акцияларни ва шунга ўхшашларни сотиш).
- d) барча жавоблар тўғри.

49. Лотореядаги ютуқлар, ўйинлардан олинган совринлар, суғурта талаблари бўйича мол-мулкка етказилган зарарни қоплаш учун тўловлар, олинган мерослар, пенсияга чиқишда бир марта тўланадиган суммалар, ҳаёт суғуртаси бўйича суғурта тўловлари ва қарзни қайтариш эвазига олинган суммалар аҳолининг умумий даромадига қўшиладими?

- a) ҳа;
- b) капитал тушумларга таалуқли;
- c) бир марталик ижтимоий тўловларга таалуқли;
- d) доимий ижтимоий тўловларга таалуқли

50. Халқаро статистика амалиётига мувофиқ равишда умумий даромадлар қандай таркибий қисмларга бўлинади?

- a) бирламчи ва трансфертлардан олинган даромадлар;
- b) номинал ва реал даромадлар;
- c) пул ва натура шаклидаги даромадлар;
- d) пул ва натура шаклидаги даромадлар ҳамда бепул хизматлар қиймати;

51. Қуйидагилардан қайси бири меҳнатга ҳақ тўлаш кўринишидаги даромадларга кирмайди?

- a) ходимларга ҳисобланган иш ҳақи;
- b) рағбатлантириш хусусиятига эга бўлган барча тўловлар;
- c) компенсация тўловлари ва ишланмаган вақт учун ҳақ тўлаш;
- d) ижтимоий трансфертлар.

52. Ўзбекистон Республикасида мустақил равишда банд бўлишдан олинган даромадларни ҳисоблаш учун Миллий ҳисоблар тизимининг қайси тушунчаси асос бўлиб ҳисобланади?

- a) натурал даромад;
- b) аралаш даромад;
- c) реал даромад;
- d) рента.

53. Аҳоли истеъмол харажатлари учун мумкин бўлган энг катта миқдорни аниқлаш имконини берадиган даромад турини аниқланг.

- a) номинал даромад;
- b) аҳоли ихтиёридаги даромад;
- c) реал даромад;
- d) пуллик даромад.

54. Ишлаб чиқаришдан олинган даромаднинг қандай турлари фарқланади?

- a) ёлланма ишчиларнинг даромади ва мустақил равишда банд бўлишдан олинган даромад;
- b) меҳнат фаолиятидан олинган даромад ва шахсий истеъмол учун ўзида ишлаб чиқарилган хизматлардан олинган даромад;
- c) мол-мулкдан олинган даромад ва ёлланма ишчиларнинг даромади;
- d) трансфертлардан даромад ва меҳнат фаолиятидан олинган даромад.

55. Меҳнат фаолиятидан олинган даромаднинг қандай турлари мавжуд?

- a) ёлланма ишчиларнинг даромади ва мустақил равишда банд бўлишдан олинган даромад;
- b) меҳнат фаолиятидан олинган даромад ва шахсий истеъмол учун ўзида ишлаб чиқарилган хизматлардан олинган даромад;
- c) мол-мулкдан олинган даромад ва ёлланма ишчиларнинг даромади;
- d) трансфертлардан даромад ва меҳнат фаолиятидан олинган даромад.

56. Мол-мулкдан олинган даромад тури нотўғри келтирилган жавобни аниқланг.

- a) фоизлар ва рента;
- b) дивидендлар;
- c) муаллифлик ҳақи;
- d) тадбиркорлик.

57. Трансфертлардан даромаднинг қандай турлари мавжуд?

- a) ижтимоий трансфертлар ва бошқа жорий трансфертлар;
- b) пенсия, нафақа ва стипендия;
- c) моддий ёрдам, муаллифлик ҳақи, нафақа;
- d) нафақа, моддий ёрдам, рента.

58. Қуйидаги жавобларнинг қайси бирида ижтимоий трансфертлар турлари тўғри келтирилган?

- a) ижтимоий трансфертлар ва бошқа жорий трансфертлар;
- b) пенсия, нафақа ва стипендия;
- c) моддий ёрдам, муаллифлик ҳақи, нафақа;
- d) нафақа, моддий ёрдам, рента.

59. _____ – инсоннинг ижтимоий эркинлиги, ҳар томонлама ривожланиш имконияти, ўз иқтисоди ва турмуш режаларини амалга ошириш даражасини ифода этувчи ижтимоий тизимлар ва тузилмалардаги мавқеининг мужассам интеграл характеристикасидир.

- a) аҳоли даромади;
- b) инсон тараққиёти;
- c) турмуш сифати;

d) иш билан бандлик.

60. _____ – бу ходимларнинг шахсий эҳтиёжларини ташкилот (корхона) доираларидаги фаолият орқали қондириш даражасидир.

- a) ижтимоий ҳаёт сифати;
- b) меҳнат ҳаёти сифати;
- c) атроф-муҳит сифати;
- d) шахсий ҳаёт сифати.

61. _____ инсониятнинг дунё миқёсидаги ривожланишининг бугунги кундаги йўналишларидан келиб чиққан ҳолда, оиладаги уйғун муносабатлар ва шахсларнинг ўзаро ҳурматиغا, уй хўжалигини ва болалар тарбиясини биргаликда олиб боришга, ишдан бўш вақтларни ўтказиш ва ўз шахсини ривожлантириш учун бўш вақтнинг мавжудлигига, кадриятларни ва дунёқарашни шакллантиришга асосланади.

- a) ижтимоий ҳаёт сифати;
- b) меҳнат ҳаёти сифати;
- c) атроф-муҳит сифати;
- d) шахсий ҳаёт сифати.

62. Қайси жавобда шахсий истеъмол учун ўзида ишлаб чиқарилган хизматлардан олинган даромадлар тўғри келтирилган?

- a) бозор учун мўлжалланмаган ва уй-жой эгалари томонидан фойдаланилаётган турар-жой хизматларининг шартли равишда ҳисобланган қиймати;
- b) уй хўжалиги аъзолари томонидан ишлаб чиқарилган маиший хизматлар (овқат тайёрлаш, уйни тозалаш, болаларни парваришлаш ва ш.ў.);
- c) уй-жой эгалари томонидан фойдаланилмаётган турар-жой хизматларининг ҳисобланган қиймати;
- d) корхона (ташкилот)дан олинган меҳнатга доир даромадлари.

63. Қуйидаги жавоблардан қайси бири нотўғри. Мустақил равишда банд бўлишдан олинган даромадлар ҳажмини ҳисоблаш уй хўжаликлари кузатуви асосида, шунингдек, қуйидаги чораклик статистик баҳолашлар орқали амалга оширилади:

- a) жисмоний шахслар томонидан ишлаб чиқарилган (қайта ишланган), ҳамда бозорда сотилган ёки шахсий истеъмол учун сарфланган саноат маҳсулотлари ҳажми;
- b) сотиш ҳамда шахсий истеъмол мақсадларида деҳқон хўжаликларида етиштирилган деҳқончилик ва чорвачилик маҳсулотлари ҳажми;
- c) юридик шахслар томонидан ишлаб чиқарилган (кўрсатилган) хизматлар (транспорт, савдо ва шунга ўхшаш) ҳажми;
- d) жисмоний шахслар томонидан (яъни, пудратчи сифатида юридик шахсларни жалб қилмаган ҳолда) яқка тартибда уй-жой ва нотурар-жой қурилиши ҳажми.

64. _____ – банк ҳисоб-рақамларидан, кредит уюшмалари ёки бошқа молиявий муассасаларга қўйилган омонотлардан, депозит сертификатлари, давлат облигациялари, заёмлар ва қимматли қоғозлар бўйича ҳамда бошқа шахсларга берилган қарздорлик мажбуриятлари ва кредитлар бўйича олинган тўловлар.

- a) дивидендлар;
- b) фоизлар;
- c) рента;
- d) иш ҳақи.

65. Яратилган адабий асарлар, ихтиролар ва муаллифлик ҳуқуқи берилган (яъни, нафақат муаллифга (яратувчига) тўланиши мумкин бўлган, балки бошқа мулкдорларга, масалан, меросхўрга ҳам тўланадиган) бошқа патентланган материаллар учун эгаси томонидан олинган муаллифлик мукофотлари деб аталади?

- a) дивидендлар;
- b) фоизлар;
- c) рента;
- d) муаллифлик ҳақи.

66. “Рента” тушунчасига тўғри таъриф берилган жавобни аниқланг.

a) банк ҳисоб-рақамларидан, кредит уюшмалари ёки бошқа молиявий муассасаларга қўйилган омонотлардан, депозит сертификатлари, давлат облигациялари, заёмлар ва қимматли қоғозлар бўйича ҳамда бошқа шахсларга берилган қарздорлик мажбуриятлари ва кредитлар бўйича олинган тўловлар;

b) сармоядор (жисмоний шахс) нинг корхонада ишлаши ёки ишламаслигидан катъий назар, корхонага сармоя киритиши натижасида олинган тушумлар.

c) ятилган адабий асарлар, ихтиролар ва муаллифлик ҳуқуқи берилган (яъни, нафақат муаллифга (яратувчига) тўланиши мумкин бўлган, балки бошқа мулкдорларга, масалан, меросхўрга ҳам тўланадиган) бошқа патентланган материаллар учун эгаси томонидан олинган муаллифлик мукофотлари.

d) жисмоний шахс томонидан бошқа юридик ёки жисмоний шахсга ишлаб чиқарилмаган активларни (масалан, ер майдони) фойдаланишга беришидан олинган ижара тўловлар.

67. Юридик шахснинг тадбиркор (хусусий корхонанинг мулкӣ эгаси ёки фермер хўжалигининг раҳбари) ихтиёрига (солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларни тўлагандан сўнг) ўтказилган фойдаси қайси даромад турига киради?

- a) тадбиркорлик фаолиятидан олинган даромад;
- b) мол-мулкдан олинган даромадлар;
- c) ижтимоий трансфертлар;
- d) аралаш даромадлар.

68. _____ – бу уй хўжаликларига товар, хизмат ёки актив эвазига қопланмасдан товарлар, хизматлар ва активларнинг келиб тушишидир.

- a) трансфертлар;
- b) тадбиркорлик фаолиятидан олинган даромад;
- c) мол-мулкдан олинган даромадлар;
- d) иш ҳақи.

69. _____ – қонунчиликда назарда тутилган, яъни маълум бир ёшга етганлиги, ногиронлик, боқувчисини йўқотганлиги, шунингдек, қонунчиликка асосан таъсис этилган тизимларга кирмайдиган (масалан, иш берувчи томонидан таъсис этилган) ижтимоий таъминот бўйича мунтазам амалга ошириладиган пул тўловларидир.

- a) нафақалар;
- b) стипендиялар;
- c) компенсациялар;
- d) пенсиялар.

70. Олий таълим муассасаларининг талабаларига тўланадиган ҳар ойлик пул таъминоти, шунингдек, жисмоний шахсларга, шу жумладан, хорижий давлатлардан ажратиладиган ўқув грантлари деб нимага айтилади?

- a) нафақалар;
- b) стипендиялар;
- c) компенсациялар;
- d) пенсиялар.

71. Қуйидаги жавоблардан қайси бирида трансфертларнинг “бошқа жорий трансфертлар” тури нотўғри кўрсатилган?

- a) алиментлар;
- b) мунтазам молиявий ёрдамлар;
- c) болалар ёки ота-оналар томонидан бериладиган моддий ёрдамлар;
- d) стипендиялар.

72. Трансфертлардан олинган даромадларни ҳисоблашда пенсионерлар сони ва уларга тайинланган пенсиялар тўғрисидаги маълумотлар қайси ташкилотдан олинади?

- a) Ўзбекистон Республикаси Меҳнат вазирлигидан;
- b) Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳузуридаги бюджетдан ташқари пенсия жамғармасидан;
- c) Ўзбекистон Республикаси Марказий банкидан;
- d) Ўзбекистон Республикаси Халқ банкидан.

73. Мажбурий тўловлар ва бошқа ажратмаларни амалга оширгунга қадар бўлган даромад қандай даромадни ифода этади?

- a) реал;
- b) ўз ихтиёридаги;
- c) ялпи;
- d) трансферт.

74. Ижтимоий ривожланишга оид сиёсатнинг асосий йўналишлари нотўғри келтирилган жавобни аниқланг.

- f) таълимдан тенг баҳраманд бўлишни таъминлаш;
- g) кам таъминланган оилаларнинг тиббий хизматдан ҳеч бир монеликсиз баҳраманд бўлишни таъминлаш;
- h) энергия манбалари, санитария, тоза ичимлик сувидан тенг баҳраманд бўлишни таъминлаш;
- i) саноатни таркибий жиҳатдан қайта қуриш, хусусий сектор ва хусусий инвестицияларни ривожлантириш.

75. Ўзбекистонда таълим тизимини ислоҳ қилиш жараёнларини нечта босқичга ажратиш мумкин?

- a) 3;
- b) 4;
- c) 5;
- d) 6.

76. Қайси таълимнинг мақсади болаларни мактабда ўқишга тайёрлаш, соғлом, ривожланган ва озод шахсни шакллантириш, унинг истеъдодини очиш, ўқишга, тизимли таълимга интилишни тарбиялашдан иборат?

- a) умумий ўрта таълим;
- b) мактабгача таълим;
- c) ўрта махсус, касб-хунар таълими;
- d) олий таълим.

77. Битирувчига муайян касбни ўргатиш ва умумтаълим фанлар бўйича билим бериш орқали уни меҳнат бозорида ишлашга тайёрлаш қайси таълим турининг мақсади ҳисобланади?

- a) умумий ўрта таълим;
- b) мактабгача таълим;
- c) ўрта махсус, касб-хунар таълими;
- d) олий таълим.

78. Меҳнат ҳаёти сифати концепцияси қайси ташкилот томонидан ижтимоий сиёсатнинг муҳим йўналиши сифатида тан олинган?

- a) ЮНЕСКО;
- b) БМТ;
- c) ХМТ;
- d) ЮНИСЕФ.

79. Ҳаёт давомийлиги, ўлим даражаси, касалликларнинг давом этиш даври ва х.к. лар турмуш сифатининг қайси кўрсаткичида акс этади?

- a) овқатланиш;
- b) саломатлик;
- c) меҳнат шароити;
- d) турар жой шароити.

80. Турмуш сифатининг объектив кўрсаткичлари тўғри келтирилган жавобни аниқланг.

- a) фуқароларнинг мамлакат миқёсидаги турмуш шароитларидан қониқиш даражаси;
- b) фуқароларнинг минтақа миқёсидаги турмуш шароитларидан қониқиш даражаси;
- c) фуқароларнинг микродаражадаги (ташкилот, корхона, оила) ижтимоий-руҳий ва иқтисодий муносабатларидан қониқиш даражаси;
- d) уй-жой билан таъминланганлик даражаси.

81. Турмуш сифатининг субъектив кўрсаткичлари тўғри келтирилган жавобни аниқланг.

- a) ижтимоий инфратузилма объектлари билан таъминланиш даражаси ва сифати;
- b) фуқароларнинг минтақа миқёсидаги турмуш шароитларидан қониқиш даражаси;
- c) фуқароларнинг ташкилот, корхона ва оила ижтимоий-руҳий ва иқтисодий муносабатларидан қониқиш даражаси;
- d) уй-жой билан таъминланганлик даражаси.

82. Аҳолининг турмуш сифатига таъсир этувчи табиий омиллар тўғри келтирилган жавобни аниқланг.

- a) инсон истиқомат қиладиган муҳит, ҳарорат режими, иқтисодиётнинг ривожланиши учун табиий бойликларнинг мавжудлиги;
- b) иқтисодий ўсишни ва истеъмол бозорларининг катта сиғимини таъминлашга имкон берувчи аҳоли сони ва инсон капиталининг сифати;
- c) сиёсий барқарорлик, демократик эркинлик, фуқаролар тотувлиги, урушлар бўлмаслигини таъминлаш

d) иқтисодий ўсиш, инсон сармоясини ривожлантириш, ЯИМни кўпайтириш, молиявий бозорларни ривожлантириш ва барча турдаги бойликлардан самарали фойдаланиш учун шароитлар яратиш.

83. Инсонлар эҳтиёжларини, улар ҳаётининг мақсадларини, ахлоқий меъёрларини шакллантириш тизими турмуш сифатига таъсир этувчи қайси омил таркибига киради?

- a) ижтимоий;
- b) маънавий;
- c) ахборот;
- d) иқтисодий.

84. Табиат ва инсонга таъсир қилувчи илмий билимлар тизими ўз ифодасини топадиган меҳнат воситаларини яратишни таъминловчи технологияларни ривожлантириш даражаси тизими турмуш сифатига таъсир этувчи қайси омил таркибига киради?

- a) технологик;
- b) маънавий;
- c) ахборот;
- d) иқтисодий.

85. Инсон капиталини ривожлантириш, ЯИМни кўпайтириш ва барча турдаги моддий бойликлардан самарали фойдаланиш учун шароитлар яратиш турмуш сифатига таъсир этувчи қайси омил таркибига киради?

- a) технологик;
- b) маънавий;
- c) ижтимоий;
- d) иқтисодий.

86. Демократик эркинлик, фуқаролар тотувлиги, урушлар бўлмаслигини таъминлаш турмуш сифатига таъсир этувчи қайси омил таркибига киради?

- a) сиёсий;
- b) маънавий;
- c) ижтимоий;
- d) иқтисодий.

87. _____ – бу пул шаклида ифодаланган аҳоли (унинг турли қатламлари ва гуруҳлари) томонидан истеъмол қилинадиган меъёрлар ёки амалда истеъмол қилиниши зарур бўлган моддий неъмат ва хизматлар миқдоридир.

- a) турмуш тарзи;
- b) аҳоли даромадлари;
- c) турмуш қиймати;
- d) ижтимоий меъёрлар.

88. Турмуш қиймати индексини фанга қачон ва ким томонидан киритилган?

- a) 1918 йилда, С.Г.Струмилини;
- b) 1897 йилда, А.Смит;
- c) 1939 йилда, Альфред Маршалл;
- d) 1904 йилда, Жон Стюарт Милль.

89. Турмуш қийматидаги ҳудудий фарқликлар қандай омиллар билан белгиланади?

a) ҳар хил иқтисодий ва табиий-иқлим шароитлар билан боғлиқ эҳтиёжлардаги фарқларнинг мавжуд бўлмаслиги;

b) алоҳида туманлар бўйича ижтимоий инфратузилмалари ривожланишининг турли даражаси;

- c) хизматларнинг пуллик турларига бўлган тарифлардаги сезиларли фарқликлар;
- d) шахсий томорқа хўжалигини ривожлантириш учун шароитлардаги фарқликлар.

90. Ижтимоий фаровонлик бўйича Ўзбекистон жаҳон ҳамжамиятида ўзгалар ҳавас қиладиган кўрсаткичлар тўғри келтирилган жавобни аниқланг.

- a) асосий капиталга киритилган инвестициялар ҳажмининг юқорилиги, аграр секторнинг барча тармоқларида улкан натижалар қўлга киритилганлиги;
- b) ялпи ички маҳсулотнинг ўсиши, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг ривожланиши, ижтимоий соҳага ажратилаётган маблағлар улушининг кўплиги;
- c) оилаларнинг тинчлиги ва осойишталиги, ишсизлик даражасининг пастлиги, ижтимоий инфратузилмадан фойдаланиш даражаси
- d) ишлаб чиқариш инфратузилмасидан фойдаланиш даражаси, реал даромадларнинг мунтазам ўсиш суръати, ишбилармонлик муҳити учун қулай инвестицион муҳитнинг мавжудлиги

91. Инсон капитали деганда нима тушунилади?

- a) реал секторга киритилган инвестициялар ҳисобидан яратилган иш жойларнинг жами сони;
- b) иқтисодиётда чет эл капитали орқали янги яратилган янги иш жойларининг жами суммаси;
- c) саноат соҳасига жалб қилинган капитал маблағлар ҳисобига яратилган корхоналарнинг жисмоний қиймати;
- d) инвестициялар натижасида шаклланган билимлар, кўникмалар ва малакалар заҳирасидан иборат бўлиб, шахснинг жисмоний, ақлий ва психологик сифатлари ҳамда қобилиятлари

92. Иш ҳақининг ставкаси нимани белгилаб беради?

- a) ягона меҳнат шароитида мақсадга йўналтирилган меҳнат мазмунидаги ишловчиларнинг маънавий рағбат қисмини билдиради;
- b) яқка тартибдаги фаолият кўрсатадиган шахсларнинг ойлик маоши миқдорини билдиради;
- c) иш ҳақининг ставкаси шартномада белгилаб қўйилади ва муайян вақт бирлиги ичида бажариладиган ва муайян касб-малака хусусиятларига эга бўлган меҳнатга тўланадиган ҳақ даражасини белгилаб беради;
- d) реал иш ҳақи миқдорини ошириш фикрдаги инсонлар бирлашмасини билдиради.

93. Иш ҳақининг шакллари ва тизимлари – бу _____

- a) бухгалтерия ва молия бўлими ҳисоблаб чиққан ойлик маош;
- b) кадрлар ва иш ҳақи бўлими томонидан ҳисобланган иш ҳақи миқдори;
- c) ишлаб чиқариш ва сотиш бўлимида таъсис этилган иш ҳақи турлари;
- d) меҳнатнинг миқдор натижалари ва сифатига боғлиқ равишда иш ҳақини белгилаш механизми

94. Жон бошига тўғри келувчи аҳоли даромадлари қандай аниқланади?

- a) жами даромад оила аъзолари сонига бўлинади;
- b) ялпи ички маҳсулот республика фуқаролари сонига бўлинади;
- c) аҳоли даромадлари жами аҳоли сонига бўлинади;
- d) аҳоли даромадлари оилалар сонига бўлинади.

95. БМТнинг Мингйиллик ривожланишининг биринчи мақсади қайси жавобда тўғри келтирилган.

- a) аҳоли ўртасида кам таъминланганлик ва тўйиб овқатланмасликни камайтириш
- b) бошланғич ва ўрта таълим сифатини ошириш
- c) аёллар ва эркакларнинг тенглигини рағбатлантириш ҳамда хотин-қизларнинг ҳуқуқ ва имкониятларини кенгайтириш
- d) болалар ўлимини камайтириш, оналар саломатлигини яхшилаш, турли юқумли касалликларга қарши кураш олиб бориш

96. БМТнинг Мингйиллик ривожланишининг иккинчи мақсади қайси жавобда тўғри келтирилган.

- a) аҳоли ўртасида кам таъминланганлик ва тўйиб овқатланмасликни камайтириш.
- b) бошланғич ва ўрта таълим сифатини ошириш
- c) аёллар ва эркакларнинг тенглигини рағбатлантириш ҳамда хотин-қизларнинг ҳуқуқ ва имкониятларини кенгайтириш
- d) болалар ўлиминини камайтириш, оналар саломатлигини яхшилаш, турли юқумли касалликларга қарши кураш олиб бориш

97. Истеъмол бюджети ва аҳоли турмуш даражасини прогнозлаштириш масалалари билан қайси ташкилот шуғулланади?

- a) Меҳнат вазирлиги
- b) Иқтисодиёт вазирлиги
- c) Соғлиқни сақлаш вазирлиги
- d) Молия вазирлиги

98. Қайси жавобда инсоннинг имкониятларини кенгайтириб, жамиятнинг интеллектуал салоҳиятини шакллантирадиган кўрсаткич келтирилган?

- a) жисмоний ҳолат
- b) тадбиркорлик қобилияти
- c) таълим ва маълумот даражаси
- d) маънавий етуклик.

99. Ҳар бир инсон тўла-тўқис ҳаёт кечириш ва ўзи танлаган меҳнат фаолияти соҳасида ишлай олиши учун муайян даражасига эга бўлиши керак.

- a) таълим ва маълумот
- b) соғлиқ ва жисмоний ривожланиш
- c) ҳаётий тажриба ва кўникма
- d) одоб-ахлоқ ва ҳуқ-атвор

100. _____ – бу ходимнинг яратувчанлик ва янгиликка интилиб ишлашини англатувчи кўрсаткичдир.

- a) жисмоний ҳолат
- b) тадбиркорлик қобилияти
- c) таълим ва маълумот даражаси
- d) маънавий етуклик.

VII. ГЛОССАРИЙ

Инглизча	Ўзбекча	Русча
Agency — what a person is free to do and achieve in pursuit of whatever goals or values he or she regards as important.	Фаоллик — бу шахснинг ўз олдига қўйган ҳар қандай мақсад ёки қадриятларга эришишдаги саъй-ҳаракатлар эркинлигидир.	Агентность — это свобода выбора действий личности для достижения поставленных перед собой целей или ценностей, имеющих для него разную степень важности.
Access to health care — percentage of the population that can reach appropriate local health facility on foot or by local means of transport within an hour.	Соғлиқни сақлаш муассасаларидан фойдаланиш имконияти — бир соат давомида маҳаллий транспорт воситаси ёрдамида ёки яёв ҳолда маҳаллий тиббиёт муассасига етиш имкониятига эга бўлган аҳолининг фойздаги улушидир.	Доступность медицинской помощи — это процент населения, имеющего доступ к местному медицинскому учреждению, которого можно достичь в течение одного часа с помощью местного транспортного средства или пешком.
Basic needs — goods and services produced by the public sector (health, education, and in some countries, and housing), and the products are usually purchased from private income (food and clothing).	Асосий эҳтиёжлар — бу давлат сектори (соғлиқни сақлаш, таълим, баъзи давлатларда уй-жой сотиб олишга кетган харажат) томонидан ишлаб чиқарилган товар ва хизматлар ҳамда шахсий даромад ҳисобига сотиб олинган маҳсулотлар (озик-овқат ва кийим-кечак) мажмуидир.	Базовые потребности — это совокупность товаров и услуг, произведенных государственным сектором (здравоохранение, образование, в некоторых странах расходы на покупку жилища) и продуктов, приобретенных за счет частных доходов (еда и одежда).
Birthweight, infants with low — the percentage of infants with a birthweight of less than 2,500 grams.	Вазни кам бўлган чакалоқлар — бу вазни 2,5 килограммдан кам бўлган чакалоқларнинг фойзалардаги улушидир.	Новорожденные с пониженной массой тела — это процентная доля новорожденных с массой тела менее 2,5 кг.
Capability — capability represents the various combinations of functionings (beings and doings) that the person can achieve. Another definition of capabilities: "the substantive freedoms he or she enjoys to lead the kind of life he or she has reason to value."	Қобилият — бу инсон амалга оширган ёки ошириши мумкин бўлган барча фаолият турларининг тўпламидир. Қобилиятнинг яна бир таърифи қуйидагича: «Инсон ўзи қадрлайдиган ҳаёт тарзини таъминловчи эркинликдир».	Способность — совокупность всех видов деятельности человека, которые он может совершить или совершил. Способность также определяется как «свобода, которая обеспечивает такой образ жизни, который ценен для каждого человека».
Children reaching grade 5 — the percentage of children starting primary school who eventually attain grade 5. The estimates are based on the reconstructed cohort student flow method, which uses data on enrolment and repeaters in order to estimate the survival rates to successive grades of primary school.	5-синфгача ўқишга етиб келган болалар — бу бошланғич мактабда ўқишни бошлаган ва 5-синфга ўтган болалар фойзидир. Баҳолари қайта тикланган когорт услуги асосида олинган бўлиб, мазкур усул доирасида бошланғич мактабни муваффақиятли тамомлаганлар орасида ўқишни давом эттираётган болалар фойзини аниқлаш учун қаторасига икки йил давомида мактабга қабул қилинганлар ва бир синфда иккинчи йил қолиб ўқиётганлар тўғрисидаги маълумотлардан ҳам фойдаланилган.	Дети, достигшие 5-го класса — процент детей, начавших обучение в начальной школе и перешедших в 5-ый класс. Оценки получены на основании реконструированного метода когорт, в рамках которого использованы данные о наборе в школу и учениках-второгодниках в течение двух лет подряд, с тем, чтобы определить процент продолжающих обучение, среди успешно закончивших начальную школу.
Civilization — broad term characterizing particularities and levels of development in a society.	Цивилизация — жамиятнинг ўзига хос хусусиятларини тавсифловчи ва ривожланиш	Цивилизация — данное понятие характеризует особенности и уровень развития общества.

<p>It includes culture, religion, and the character of social and economic relations. Accordingly, civilizations differs by applied means of existence, way of thinking, faith, way of life, type of social and state governance, ownership relations, and social stratification.</p>	<p>даражасини ифодаловчи бу тушунча маданият, дин ва ижтимоий ҳамда иктисодий муносабатларнинг хусусиятларини ҳам ўз ичига қамраб олади. Шунга кўра, цивилизациялар бир-биридан яшаш учун қўлланилаётган зарур воситалари, дунёқараш ва диний эътиқодлари, ҳаёт тарзи, ижтимоий ва давлат бошқаруви тури, мулкчилик муносабатлари, ижтимоий табақаланиш каби хусусиятлари бўйича бир-биридан фарқ қиладилар.</p>	<p>Вбирает в себя культуру, религию, характер общественных и экономических отношений. Соответственно, цивилизации различаются по Соответственно, цивилизации различаются по используемым средствам существования, мировоззрению и верованиям, образу жизни, типу общественного и государственного управления, отношениям собственности, социального расслоения и т.д.</p>
<p>Climate change — is a significant and lasting change in the statistical distribution of weather patterns over periods ranging from decades to millions of years. It may be a change in average weather conditions or the distribution of events around that average.</p>	<p>Иқлим ўзгариши — бу маълум вақт давомида Ер юзасида ёки маълум бир минтақада ўн йилликдан миллион йилларгача бўлган даврдаги об-ҳавонинг кўп йиллик статистик ишончли катталикларида четга чиқишини англатадиган Ер иқлимининг ўзгариши билан боғлиқ бўлган жараёнга айтилади. Бу ўзгариш об-ҳаво шарт-шароитларининг ўртачасининг ёки бу ўртачани атрофидаги ҳодисаларнинг ўзгаришларидан ҳам иборат бўлиши мумкин.</p>	<p>Изменение климата — это колебания климата Земли в целом или в отдельных её регионах с течением времени, выражающиеся в статистически достоверных отклонениях параметров погоды от многолетних значений за период времени от десятилетий до миллионов лет. Данное изменение может быть при изменении среднего показателя условий погоды или случайно расположенных рядом с ним.</p>
<p>Coefficients of funds — is the excess of 10% income of the population with the highest incomes, and 10% of the population with the lowest incomes. This index is the ratio of average incomes in the upper-and lower deciles.</p>	<p>Фондлар коэффициенти — бу коэффициент аҳолининг энг бой 10% даромадларининг энг камбағал аҳолининг 10% даромадларига нисбатидир. Бу кўрсаткич юқори (энг бой 10% аҳоли) ва қуйи (энг камбағал 10% аҳоли) чегараларнинг децилларидаги даромадларининг ўртача қийматларини акс эттиради.</p>	<p>Коэффициенты фондов — это превышение доходов 10% населения, имеющего самые высокие доходы над 10% населения, имеющего самые низкие доходы. Данный показатель представляет собой соотношение средних значений доходов в границах верхних (10% самого богатого населения) и нижних (10% самого бедного населения) децилей.</p>
<p>Composite index — a unit-less number that combines various statistical indicators to convey a larger picture. A composite index is formed when individual indicators are compiled into a single index on the basis of some underlying model. A composite index can measure a multidimensional concept that cannot be captured by a single indicator alone—such as poverty, competitiveness, sustainability, market integration, etc.</p>	<p>Жамлама индекс — ушбу катталик, вазиятни умумий ҳолатда тавсифловчи турли статистик кўрсаткичларни ўзида жамлаган интеграл индексдир. Бу жамлама индекс бўлиб, унинг негизида ётган моделнинг асосида алоҳида кўрсаткичларни ягона индексга бирлаштириш натижасида шакллантирилади. Жамлама индекс ёрдамида битта кўрсаткич билан акс эттириш мумкин бўлмаган турли хил бирликка эга бўлган миқдорларни ўлчаш мумкин, масалан, камбағаллик, рақобатбардошлик,</p>	<p>Сводный индекс — это интегральный индекс, объединяющий в себя статистические показатели, дающие описание ситуации в целом. Сводный индекс формируется в результате объединения отдельных показателей в единый индекс на базе модели, которая является его основой. Сводный индекс может измерить многомерную величину, которую невозможно отразить одним показателем — например, бедность, конкурентоспособность, устойчивость, интеграцию в рынок и т.п.</p>

	барқарорлик, бозорга интеграция ва ҳ.к.	
Consumer price index — the average price of a basket of goods and services purchased by households; the basket varies by country and may be fixed or may change at specified intervals. Changes in the consumer price index indicate the change in the real value (purchasing power) of money.	Истеъмол нархлари индекси — бу харидор томонидан сотиб олинган товарлар ва хизматлар «саватчаси»нинг ўртача баҳоси бўлиб, «саватча»нинг ҳажми мамлакатдан мамлакатга ўтган сари ўзгариши, доимий бўлиши ҳамда муайян вақт оралиғида ўзгариб бориши мумкин. Истеъмол нархлари индексининг ўзгариши пулнинг ҳақиқий қийматини, яъни унинг харид қилиш қобилиятидаги ўзгаришларни акс эттиради.	Индекс потребительских цен — средняя цена корзины товаров и услуг, приобретаемых домохозяйствами; размер корзины варьируется от страны к стране и может быть постоянным или изменяться в определенные промежутки времени. Изменение индекса потребительских цен отражает изменение реальной стоимости (покупательной способности) денег.
Contraceptive prevalence rate — the percentage of women of reproductive age (15 - 49 years) who are using, or whose partners are using, any form of contraception, whether modern or traditional.	Контрацептивларнинг тарқалганлик даражаси — бу аёл ўзи ёки турмуш ўртоғи замонавий ёки анъанавий контрацептив воситалардан фойдаланаётган репродуктив (15—49) ёшдаги аёллар улушидир.	Распространенность контрацептивов — это процент женщин репродуктивного возраста (15-49 лет), которые сами либо их партнеры используют современные или традиционные формы контрацепции.
Convergence — is gradual reducing of differences in the same indicators between the countries.	Конвергенция — деб бирор-бир аниқ кўрсаткичлар бўйича давлатлар ўртасидаги фарқнинг тадрижий камайиб бориш жараёнига айтилади.	Конвергенция — это процесс постепенного сужения разрыва между странами по какому-либо конкретному показателю.
Debt service, total — the sum of principal repayments and interest actually paid in foreign currency, goods or services on long-term debt (having a maturity of more than one year), interest paid on short-term debt and repayments to the International Monetary Fund.	Қарз тўловлари, умумий ҳажми — узоқ муддатли (муддати бир йилдан ортиқ бўлган) қарздорлик бўйича тўланадиган асосий тўловлар ва фойз тўловларнинг чет эл валютасидаги ёки товарлар ва хизматлар кўринишида амалга оширилган тўловлари ҳамда Халқаро Валюта Фондига тўланадиган қисқа муддатли қарздорлик бўйича тўловлар йиғиндисидир.	Обслуживание долга, общая сумма — фактическая сумма основных выплат и процентов в иностранной валюте или в виде товаров и услуг по долгосрочной задолженности (со сроками погашения более одного года), а также проценты по краткосрочной задолженности и выплаты МВФ.
Decile ratios of income differentiation — ratio between the minimum income 10% of the wealthiest and highest-income families the most low income or people.	Даромадлар таксимотининг децил коэффициентлари — деб энг бой оилаларнинг ёки одамларнинг 10% га тўғри келган минимал даромадларини энг камбағал оилаларнинг ёки одамларнинг 10% га тўғри келган максимал даромадларига нисбатига айтилади.	Децильные коэффициенты дифференциации доходов — это соотношение между минимальным доходом 10% самых обеспеченных и максимальным доходом самых низкообеспеченных семей или людей.
Degradation — is a quantitative or qualitative deviation of something from its former state. The term is applicable to the components of the ecosystem (eg. D. of forest, D. of animal population of some areas), water bodies (eg. D. of Aral Sea), population, etc. For example, soil degradation means the decline of	Деградация — бу бирор-бир нарса ёки ҳолатнинг сон ва сифат жиҳатдан олдинги ҳолатига нисбатан ёмонлашувидир. Яъни берилган атама экотизимларнинг таркибий қисмларига нисбатан (масалан, ўрмонлар деградацияси, бирор жой ҳайвонот дунёсининг деградацияси), шунингдек, сув объектларига (масалан, Орол	Деградация — количественное или качественное отступление чего-то от его бывшего состояния. Термин применим к компонентам экосистемы (например, деградация лесов, деградация животного мира какой-то местности), водных объектов (например, деградация Аральского моря),

<p>soil fertility due to the destruction of its structure, erosion, waterlogging, salinity and other factors, causing the deterioration of soil conditions and slowing of vital processes occurring in edasfere.</p>	<p>денгизи деградацияси), миллат ва элатларга ҳамда ривожланиш тушунчасига тескари тушунчаси—антитеза -сифатида қўлланилади. Масалан, тупрок деградацияси деганда тупрок таркибининг бузилиши, эрозияга учраши, ботқоқланиши, шўрланиши ва бошқа сабабларга кўра унинг ҳолати ёмонлашиб, тупрок унумдорлиги пасайиши тушунилади.</p>	<p>народонаселения и т.д. Например, под деградацией почвы подразумевается снижение плодородия почвы, вызванное разрушением её структуры, эрозией, заболачиванием, засолением и других причин, приведших к ухудшению почвенных условий и замедлению жизненно важных процессов, протекающих в экосфере.</p>
<p>Demography — science that studies the patterns of its population and development in the socio-historical implications; description of statistical data on age and sex composition of the population of the Earth, its regions and sectors. Demography is important in predicting population growth and its planning.</p>	<p>Демография — бу аҳолининг ижтимоий-тарихий шарт-шароитлар таъсирида ривожланиш қонуниятларини ўрганадиган фан бўлиб, ер юзида, унинг турли хил ҳудудлари ва соҳаларидаги аҳолининг ёш ва жинсий таркиби тўғрисидаги статистик маълумотларни ҳам таърифлайди. Демография аҳоли сонининг келажакда ўсиш даражасини башорат қилишда ва уни режалаштиришда катта аҳамиятга эгадир.</p>	<p>Демография — наука, изучающая население и закономерности его развития в общественно - исторической обусловленности; описание статистических данных о половозрастном составе народонаселения Земли, её отдельных регионов и участков. Демография играет большое значение в прогнозировании роста населения и его планировании.</p>
<p>Demographic policy — a reasonable activity of state bodies and other social institutions in regulating the processes of reproduction. Demographic policy includes measures to control human reproduction, the attainment of its best of quantitative and qualitative characteristics, which in turn means a reproduction of a healthy generation.</p>	<p>Демографик сиёсат — бу давлат органлари ва уларнинг ижтимоий институтларининг аҳоли кўпайиши жараёнини тартибга солиш соҳасидаги мақсадли йўналтирилган фаолиятидир. Демографик сиёсат, ўз навбатида, аҳоли сонининг ўзгаришини бошқариш, унинг микдорий ва сифат жиҳатларининг мақбуллилигига эришишга йўналтирилган чора-тадбирлар мажмуи бўлиб, келажакда соғлом авлодни таъминлаш гарови деб ҳисобланади.</p>	<p>Демографическая политика — это целенаправленная деятельность государственных органов и иных социальных институтов в сфере регулирования процессов воспроизводства населения. Демографическая политика предусматривает совокупность мер, которые направлены на регулирование воспроизводства населения, достижение его оптимальных количественных и качественных характеристик, что, в свою очередь является гарантом воспроизводства здорового поколения.</p>
<p>Dependency ratio — ratio of the population ages 0-14 and ages 65 and older to the working - age population (ages 15-64), expressed as dependants per 100 people ages 15-64.</p>	<p>Қарамоқда бўлиш коэффициенти — бу 15—64 ёш орасидаги ҳар 100 та одамга тўғри келувчи боқимандалар (0—14 ёшдаги ҳамда 65 ва ундан юқори ёшдаги аҳоли) сонидир.</p>	<p>Коэффициент иждивенчества — данный коэффициент отражает соотношение населения в возрасте 0-14 лет и старше 65 лет к населению в трудоспособном возрасте (15-64 лет), выраженный в численности иждивенцев на 100 человек в возрасте 15-64 лет.</p>
<p>Depopulation — is the reduction of population over time in a region's census</p>	<p>Депопуляция — бу муайян ҳудуд ичида аҳоли сонининг камайиши жараёнидир.</p>	<p>Депопуляция — это процесс уменьшения численности населения на определенной территории.</p>
<p>Deprivation — loss of economic fundamentals (food, shelter, etc.), social (health, education, etc.) and other benefits.</p>	<p>Депривация — бу иқтисодий (озик-овқат, турар жой, ва ҳ.к.), ижтимоий (соғлиқни сақлаш, таълим ва ҳ.к.) ва бошқа ҳаёт</p>	<p>Депривация — это лишение базовых экономических (питание, жилище, кров и др.), социальных</p>

	учун муҳим бўлган бошланғич неъматлардан маҳрум бўлишдир.	(здравоохранение, образование и др.) и других жизненно необходимых первичных благ.
Desertification — transformation of arid and semi-arid land into desert, generally due to overgrazing, deforestation, poor irrigation and tilling practices, climate change, or a combination of these factors.	Чўлланиш — бу қурғоқ ва ярим қурғоқ ерларнинг одатда чорвачиликнинг ривожланиши ўрмонларнинг чопилиши, ер деградацияси, иқлимнинг ўзгариши ёки бошқа омиллар натижасида чўлга айланишидир.	Опустынивание — это преобразование засушливых и полузасушливых земель в пустыню, как правило, из-за чрезмерного выпаса скота, вырубки лесов, плохого орошения и вспашки, изменения климата или комбинации этих факторов.
Determinants of health — the range of personal, social, economic and environmental factors which determine the health status of individuals or populations.	Саломатлик детерминантлари — бу алоҳида инсонлар ёки аҳоли гуруҳларининг саломатлигини белгилаб берувчи ижтимоий, иқтисодий ва экологик омилларнинг мажмуидир.	Детерминанты здоровья — комплекс индивидуальных, социальных, экономических и экологических факторов, определяющих состояние здоровья отдельных людей либо групп населения.
Development — as a social-economic category, along with income and production growth, is the process of reorganization and reorientation of the whole economic and social systems, of qualitative changes in institutional, social and administrative structures, as well as in social conscience, traditions and stereotypes.	Тараққиёт — бу тушунча ижтимоий-иқтисодий категория сифатида, даромадлар ва ишлаб чиқаришнинг ўсиши билан бир қаторда, жамиятнинг онги ва анъаналаридаги, институционал, ижтимоий ва маъмурий тузилмаларидаги сифат ўзгаришларини амалга оширишга қаратилган жараёндир.	Развитие — как социально-экономическая категория - это процесс реорганизации и переориентации всей экономической и социальной системы, включающий наряду с ростом доходов и производства качественные изменения в институциональной, социальной и административной структурах, равно как и в общественном сознании, традициях и стереотипах
Disaggregation — a process of calculating indicators for different geographic subregions, ethnic groups and minorities, genders and income classes, among other classifications, whereby potential areas of inequality can be highlighted.	Қисмларга бўлиб ўрганиш — бу турли хил гуруҳлар бўйича ҳудудлар, этник гуруҳлар, гендер, даромад даражаси ва бошқа индикаторлар ёрдамида аҳоли синфларининг фарқли кўрсаткичларини ҳисоблаш жараёнидир. Шу орқали, масалан, тенгсизлик юқори бўлган ҳудудларни аниқлаш мумкин.	Разукрупнение — процесс расчёта показателей с выделением по различным группам, в частности, отдельно по территориям, этническим группам, гендеру, уровню дохода или по другим критериям, например с целью определения потенциальных зон неравенства.
Discrimination — different treatment of others based solely on their membership in a socially distinct group or category, such as race, ethnicity, sex, religion, age, or disability. Discrimination against women means any distinction, exclusion or restriction made on the basis of sex which has the effect or purpose of impairing or nullifying the recognition, enjoyment or exercise by women irrespective of their marital status, on a basis of equality of men and women, of human rights and fundamental freedoms in the political, economic, social, cultural, civil or any other field. Direct discrimination occurs when a person is treated less favourably than another in a comparable situation for a clear (although often unacknowledged) reason, e.g. their sex. Indirect	Дискриминация — бу ўзгачага нисбатан бўлган, фақат уларнинг бирор ирқ, этник таркиб, жинс, дин, ёш ёки ногиронлик каби алоҳида олинган ижтимоий гуруҳга ёки категорияга тегишлилигига асосланган, турлича муносабатдир. Аёлларга нисбатан дискриминация эркаклар ва аёллар тенглиги, уларнинг сиёсий, иқтисодий, ижтимоий, маданий, фуқаролик ва бошқа соҳадаги инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликлари асосида, уларнинг оилавий шароитига боғлиқ бўлмаган ҳолда, аёлларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини, уларнинг тан олиншини заифлаштириш ёки инкор этиш шаклидаги мақсадга ёки таъсирга эга бўлган, жинс асосидаги ҳар қандай тафовут, айириш ва чекловни англатади. Бевосита дискриминация айнан бир хил	Дискриминация — различное отношение к другим, основанное на их принадлежности к отдельной социальной группе или категории, таких как раса, этническая принадлежность, пол, религия, возраст или инвалидность или другое увечье. Дискриминация по отношению к женщинам означает любое различие, исключение или ограничение по признаку пола, которое имеет своей целью или умаление или отрицание признания или пользования правами вне зависимости от их семейного положения, на основе равенства между мужчинами и женщинами, прав человека и основополагающих свобод в

discrimination occurs when one group of people (e.g. women or men) cannot fully enjoy or benefit from an apparently neutral law, policy or other opportunity because of norms, traditions, stereotypes or pervasive social roles that differently position that group of people in relation to the law, policy or opportunity in question.	вазиятда бир одамга нисбатан бошқа одамга караганда (гарчи, кўпинча, бу ҳолат тан олинмасида) бирор-бир жиддий сабабларсиз, масалан, жинсий тафовутларга кўра, тенгсизликка асосланган муносабатдир. Билвосита дискриминация бу қонунчилик ва сиёсатда тақдим этилаётган имкониятлардан маълум бир сабабларга кўра тўлиқ фойдалана олмаслик ҳолатидир.	политической, экономической, социальной, культурной, гражданской или любой другой сфере. Прямая дискриминация имеет место, когда к человеку относятся менее благосклонно, чем к другим в аналогичной ситуации
Distance learning — a student works and studies at the same time, and the educational institution is located in a different place. Distance learning is based on using modern information technologies and telecommunication facilities.	Масофавий таълим — бу асосий ишдан узилмаган ҳолда таълим муассасасидан масофада таълим ва касб-хунар дастурларини ўзлаштиришдир. Масофавий таълим замонавий ахборот технологиялари ва телекоммуникация воситаларидан фойдалинишга асосланади.	Дистанционное образование — это освоение образовательных и профессиональных программ без отрыва от основной деятельности на расстоянии от места расположения образовательного учреждения. Дистанционное образование базируется на использовании современных информационных технологий и технических средств телекоммуникаций.
Depletion of natural resources — is a mismatch between available natural resources and the needs of the country, region, enterprises.	Табиий ресурсларнинг камайиб бориши — бу табиий ресурсларнинг фойдаланиш мумкин бўлган захираларини давлат, ҳудуд ёки корхона талабларига номуаносиблигидир.	Истощение природных ресурсов — несоответствие между доступными запасами природных ресурсов и потребностями страны, региона, предприятия.
Ecological health indicators — environment state, for example quality of water, air and the earth, pollution level et al.	Саломатликнинг экологик кўрсаткичлари — бу атроф-муҳит (масалан, сув, ҳаво ва ернинг сифатини, ифлосланиш даражасини ва ҳ.к.) ҳолатининг акс этирилишидир.	Экологические индикаторы здоровья — это отражение состояния окружающей среды, например, качество воды, воздуха и земли, уровень загрязнения и др.
Economic development of society — is a multidimensional process, covering economic growth, structural changes in economy, improvement of conditions and quality of life.	Жамиятнинг иқтисодий ривожланиши — бу иқтисодий ўсиш, иқтисодиётдаги ижобий тузилмавий ўзгаришлар ҳамда аҳолининг турмуш шароитларини ва яшаш сифатининг ошишини камраб олган кўп қиррали жараён дир.	Экономическое развитие общества — это многомерный процесс, охватывающий экономический рост, структурные сдвиги в экономике, совершенствование условий и качества жизни населения.
Education expenditure, public — includes both capital expenditures (spending on construction, renovation, major repairs and purchases of heavy equipment or vehicles) and current expenditures.	Таълим харажатлари, давлат харажатлари — бу капитал харажатлар (қурилиш, қайта таъмирлаш, капитал таъмирлаш ҳамда оғир ускуна ва автотранспорт сотиб олиш харажатлари) ва жорий харажатлар йиғиндисидир.	Расходы на образование, государственные — капитальные расходы (расходы на строительство, реконструкцию, капитальный ремонт и покупку тяжелого оборудования и автотранспорта) плюс текущие расходы в сфере образования
Education index — one of the three indices on which the human development index is based. During 1990-2009 it was based on the adult literacy rate and the combined gross enrolment ratio for primary, secondary and tertiary schools. Since 2010 Education	Таълим индекси — инсон тараққиёти индексини ҳисоблаш учун ишлатиладиган учта индекснинг биридир. 1990—2009 йилгача катта ёшли аҳолининг саводхонлик даражаси, бошланғич, ўрта ва олий ўқув юртлари ўқувчиларининг умумий	Индекс образования — один из трех индексов, с помощью которых строится индекс человеческого развития. В период с 1990-2009 года определялся на основе уровня грамотности взрослого населения и показателя общего контингента

index is measured by Mean of years of schooling and Expected years of schooling.	контингенти кўрсаткичларига асосланган эди. 2010 йилдан бошлаб таълим олиш индекси — таълим олишнинг ўртача давомийлиги кўрсаткичи ва таълим олишнинг кутилаётган давомийлиги кўрсаткичлари ёрдамида аниқланади.	учащихся в начальных, средних и высших учебных заведениях. С 2010 года индекс образования рассчитывается с помощью показателей средней продолжительности обучения и показателя ожидаемой продолжительности обучения
Enrolment rate, net — the number of pupils of the theoretical school-age group for a given level of education level who are enrolled in that level, expressed as a percentage of the total population in that age	Ўқув юртларига кирганлар кўрсаткичи, соф кўрсаткич — бу таълим босқичининг мантиқий назарий ёш гуруҳига мос келадиган, мазкур босқичда таълим олаётган аҳоли сонидир. Ушбу ёш гуруҳи аҳолининг жами сонига нисбатан фоизида ифодланади.	Показатель поступивших в учебные заведения, чистый — численность населения, соответствующего теоретической возрастной группе данного уровня образования, получающего образование этого уровня. Выражается в процентном отношении к общей численности населения в этой возрастной группе.
Enrolment ratio, gross — total enrolment in a given level of education, regardless of age, expressed as a percentage of the official schoolage population for the same level of education.	Таълим билан қамраб олинган аҳоли улуши — ёшидан қатъи назар, берилган таълим даражаси билан қамраб олинганлиги кўрсаткичидир. Ушбу кўрсаткич таълим билан қамраб олинган расмий мактаб ёшида бўлган аҳолининг фоизлардаги улушини акс эттиради.	Коэффициент охвата населения образованием — валовой охват для данного уровня образования, независимо от возраста, выражен как процентная доля населения в официально установленном школьном возрасте для этого уровня образования.
Expected years of schooling — number of years of schooling that a child of school entrance age can expect to receive if prevailing patterns of age — specific enrolment rates were to stay the same throughout the child's life.	Таълим олишнинг кутилаётган давомийлиги — бу таълим қамрови даражаси бўлиб, агар боланинг бутун умри давомида, ушбу қамров ўзгармас бўлиб қолса, мактаб ёшидаги бола кутаётган таълим олиш йилларининг давомийлигини ифodalовчи кўрсаткичидир.	Ожидаемая продолжительность образования — показатель отражает количество лет образования, которое может получить ребенок школьного возраста, если уровень охвата обучением останется таким же в течение жизни ребенка.
Family — the UN General Assembly in its resolution 44/82 of 8 December 1989, proclaimed 1994 as the International Year of the Family (IYF) with its theme of "Family: resources and responsibilities in a changing world." No attempt was made by the United Nations to define or delineate the "ideal family" or to direct "family policy" to specific goals. The concept of the family may differ in some respects from State to State, and even from region to region within a State, and that it is therefore not possible to give the concept a standard definition.	Оила — Бирлашган Миллатлар Ассамблеясининг 1989 йил 8 декабрдаги 44/82 сонли резолюциясида 1994 йил «Дунёнинг ўзгаришида оила бу ресурслар ва масъулиятлар» шиори остида Халқаро Оила йили деб эълон қилинди. БМТ «идеал оила» тушунчасини маълум бир қолипга солиш ёки «оила ахлоқи»ни аниқ бир вазифалар сари йўналтиришни мақсад қилиб қўймади. Оила концепцияси баъзи жиҳатлари билан давлатдан давлатга ва ҳаттоки давлат ичидаги бир минтақадан иккинчи минтақагача ўтиб борган сари фарқланиб боради, шу боис, оила тушунчасига универсал ягона бир таъриф бериб бўлмайди.	Семья — Ассамблея Объединенных Наций в резолюции 44/82 от 8 декабря 1989 года провозгласила 1994 год Международным Годом Семьи под лозунгом: "Семья: Ресурсы и Ответственность в меняющемся мире". ООН не пыталась определить или обрисовать "идеальную семью" или направить линию "поведения семьи" к определенным задачам. Концепция семьи может отличаться в некоторых аспектах от государства к государству и даже от региона к региону внутри государства и поэтому невозможно дать стандартное универсальное определение семьи.
Family planning — implies the ability of individuals and couples to anticipate and attain their desired number of children and	Оила қуришни режалаштириш — бу шундай хатти-ҳаракатлар мажмуаси ҳисобланадики, унда баъзи бир шахсларга ёки эр-	Планирование семьи — те виды деятельности, которые имеют целью помочь отдельным лицам или супружеским парам достичь

the spacing and timing of their births. FP is achieved through contraception capable of preventing pregnancy and through the treatment of involuntary infertility.	хогинларга ёрдам бериш орқали қуйидаги натижаларга эришиш тушунилади: а) исталмаган ҳомиладорликнинг олдини олиш; б) орзиқиб қутилаётган болани дунёга келтириш; в) ҳомиладорликлар орасидаги оралик муддатни назорат қилиш; г) ота-оналарнинг ёшидан келиб чиққан ҳолда фарзанд кўриш вақтини танлашни назорат қилиш ва оиладаги фарзандлар сонини белгилаш.	определенных результатов: а) избежать нежелательной беременности; б) произвести на свет желанных детей; в) регулировать интервал между беременностями; г) контролировать выбор времени деторождения в зависимости от возраста родителей и определять количество детей в семье.
Fertility — a woman's reproductive ability, ie the ability of women to bear children in the physiological period, called the fertile age. In demographic statistics taken from the fertile age 15 to 49 years.	Фертиллилик — бу аёлларнинг репродуктив хусусияти бўлиб, фертил ёшидаги физиологик даврда аёлларнинг фарзанд кўриш қобилиятини ифодалайди. Демографик статистикада бола кўриш ёши (фертиллилик даври) 15 дан 49 ёшгача деб қабул қилинган.	Фертильность — это репродуктивная способность женщины, которая отражает способность женщины к деторождению в физиологический период, называемый фертильным возрастом. В демографической статистике фертильный возраст принимается от 15 до 49 лет.
Fertility rate, adolescent — number of births to woman ages 15-19, expressed per 1.000 women of the same age.	Фертиллилик даражаси, ўсмирлар орасида — 15—19 ёшдаги ҳар бир аёлга тўғри келадиган туғишлар сони, шу ёшдаги ҳар 1000 та аёлга тўғри келган туғруқлар миқдорида ифодаланган.	Коэффициент фертильности, подростки — количество родов на каждую женщину в возрасте 15-19 лет, выражается в количестве родов на 1000 женщин данного возраста.
Fertility rate, total — the number of children that would be born to each woman if she were to live to the end of her child-bearing years and bear children at each age in accordance with prevailing age-specific fertility rates in a given year/period, for a given country, territory or geographical area.	Умумий фертиллилик кўрсаткичи — агарда аёл муайян давлатда, минтақада, жўғрофий жойда ушбу ёш/давр учун хос бўлган фертиллилик кўрсаткичига биноан фарзанд кўрадиган бўлса, нечта фарзанд кўриши мумкин бўлган кўрсаткичдир.	Показатель фертильности, общий — число детей, которых могла бы родить женщина за весь фертильный период своей жизни, если бы она рожала в каждом возрастном периоде в соответствии с определенным для этого возраста/периода показателем фертильности, в данной стране, регионе, географической местности.
Freedom — In “Development as Freedom”, Sen identified five such instrumental freedoms: (I) political freedom; (II) economic facilities; (III) social opportunities; (IV) transparency guarantees; (V) protective security.	Эркинлик — «Эркинлик тараққиёт сифатида» асарида А.Сен эркинликнинг бешта турини санаб ўтади: (I) сиёсий эркинлик; (II) иқтисодий эркинлик; (III) ижтимоий имкониятлар; (IV) ошқоралик қафолатлари; (V) хавфсизлик.	Свобода — В труде А. Сена "Свобода как развитие" автор отмечает пять видов свободы: (i) политическая свобода; (ii) экономические инструменты; (iii) социальные возможности; (iv) гарантии прозрачности; (v) безопасность.
Gender — the set of social, cultural, political, legal and economic characteristics socially allocated as a function of a woman or a man from birth onwards. It is the distinct social significance of being female or male in a given culture. Social and cultural constructs, created on the basis of sexual differences, determine the way that women and men interact so they determine the distribution	Гендер — жамиятда мавжуд бўлган шарт-шароитлардан келиб чиқиб, аёллар ва эркекларнинг туғилишидан бошлаб жамият томонидан аёл ва эркекларга бериладиган ижтимоий, маданий, сиёсий, ҳуқуқий ва иқтисодий хусусиятлар мажмуи. Бу мазкур маданиятда одамнинг аёл ёки эркек эканлигининг ижтимоий фарқидир. Жинсий фарқлар асосида яратилган ижтимоий ва маданий концепциялар аёллар ва	Гендер — совокупность социальных, культурных, политических, правовых и экономических характеристик, выделенных в качестве функций мужчины и женщины от момента рождения согласно сложившимся положениям в обществе. Это различия социальной значимости от того, является ли человек мужчиной или женщиной в данной культуре. Социальные и культурные концепции,

<p>of power within a society. Because it is a socio-cultural construct, it changes over the course of history and varies from one culture to another.</p>	<p>эркаклар ўртасидаги ўзаро алокаларни ва жамиятдаги ҳокимият тақсимланишини белгилаб беради. Бу концепция ижтимоий-маданий концепция эканлиги боис, тарихий жараёнда ўзгариб бориш хусусиятига эгадир, шунинг учун бу тушунча бир маданиятдан бошқасига қараб фарқланиб боради.</p>	<p>созданные на основе разницы между полами, определяют взаимодействие между мужчинами и женщинами и распределение власти в обществе. В связи с тем, что это социально-культурная концепция, она имеет тенденцию меняться в историческом контексте и различается от одной культуры к другой.</p>
<p>Gender analysis — collection and analysis of sex-disaggregated information to reveal different experiences, knowledge, talents and needs of girls and women, boys and men in a society. It is used to ensure that policies, programmes and projects can identify and meet the needs and redress inequities based on gender. Gender analysis aims at contributing to understanding implications of planned interventions and their potential outcomes on women and men.</p>	<p>Гендер таҳлили — жамиятда қиз болалар ва аёлларнинг, ўғил болалар ва эркакларнинг турли фаолиятларини, билимларини, истеъдодларини ва эҳтиёжларини намоён этиш учун тўпланган маълумотлар мажмуаси ва таҳлилидир. Ундан жинсий тафовутларга асосланган тенгсизликларни аниқлаш ва бундай тенгсизликларни бартараф этишга имкон берадиган сиёсат, дастурлар ва лойиҳаларни амалга ошириш учун фойдаланилади. Гендер таҳлили режалаштирилган чораларнинг натижалари ва уларнинг аёллар ҳамда эркаклар учун оқибатларини тушуниш учун йўналтирилгандир.</p>	<p>Гендерный анализ — сбор и анализ информации, дезагрегированной по полу, для выявления различных практик, знаний, талантов и потребностей девочек и женщин, мальчиков и мужчин в обществе. Используется для обеспечения такой политики, программ и проектов, которые смогли бы определить и удовлетворить потребности в искоренении неравенства по половому признаку. Гендерный анализ направлен на оказание содействия в понимании последствий планируемых мероприятий и их потенциальных последствий для женщин и мужчин.</p>
<p>Gender division of labour — functions and responsibilities associated with or assigned to women's and men's gender roles. May imply that only men are involved in specific activities (male jobs) not carried out by women, and vice versa (female jobs). Changes in socially constructed gender roles may lead to changes in activities, including both women and men carrying out the same activities.</p>	<p>Мехнатнинг гендер тақсимоти — аёллар ва эркакларга уларнинг жинсий фарқликлари билан боғлиқ бўлган вазифалар ва мажбуриятларнинг тақсимланишидир. Бу фақат муайян ишга (эркаклар иши) эркаклар жалб этилган бўлиши кераклигини ва уларни аёллар бажара олмаслигини ҳамда аксинча вазиятда аёллар ишларини аёллар бажариш кераклигини англатади. Ижтимоий қолипга келтирилган гендер роллардаги ўзгаришлар ҳар иккала жинс вакиллари томонидан бирдай баробар ишларнинг бажарилишини ҳам ўз ичига оладиган ишларнинг ўзгаришига олиб келиши мумкин.</p>	<p>Гендерное разделение труда — это функции и обязанности, ассоциируемые или назначенные женщинам и мужчинам по признаку пола. Это может означать, что только мужчины могут быть вовлечены в определенные работы (мужская работа) и их не могут выполнять женщины, и наоборот (женская работа). Изменения в социально сконструированных гендерных ролях могут привести к изменению их работы, включая выполнение одних и тех же обязанностей как женщинами, так и мужчинами.</p>
<p>Gender equality — a situation in which the different behaviors, aspirations and needs of women and men are considered, valued and promoted equally. Women and men have equal conditions for realizing their full human rights and for contributing to, and benefiting from, economic social, cultural and political development.</p>	<p>Гендер тенглиги — аёллар ва эркакларнинг турли хулқларини, интилишларини ва эҳтиёжларини бир хил инobatга олган, муҳим ўрин тугган ва тенг ҳуқуқли тарзда олға силжитилган жараён тушунилади. Аёллар ва эркаклар инсон ҳуқуқларини тўлиқ амалга ошириш, ўзларининг иқтисодий, ижтимоий, маданий ва сиёсий</p>	<p>Гендерное равноправие — это ситуация, при которой различное поведение, стремления и потребности женщин и мужчин приняты во внимание, значимы и равноправно продвигаются. Женщины и мужчины имеют равные условия для полной реализации их прав человека и внесения вклада и получения</p>

<p>This does not mean that women and men must become the same, but that their rights, responsibilities and opportunities will not depend on whether they were born male or female. Gender equality implies that all human beings, male and female, are free to develop their personal capacities and make decisions.</p>	<p>ривожланишга ҳисса қўшиши ва ундан фойда олиш учун тенг шарт-шароитга эгадирлар. Бу аёллар ва эркаклар бир хил бўлиб қолади дегани эмас, балки бу уларнинг ҳуқуқлари, мажбурияти ва имкониятлари уларнинг аёл бўлиб ёки эркак бўлиб туғилишларига боғлиқ эмаслигини англатади. Гендерли тенг ҳуқуқлилик барча эркаклар ва аёллар ўзларининг шахсий имкониятларини эркин ривожлантира олиши ва қарорлар қабул қила олишини билдиради.</p>	<p>выгод от экономического, социального, культурного и политического развития. Это не означает, что женщины и мужчины станут одинаковыми, это означает лишь то, что их права, обязанности и возможности не будут зависеть от того, родились они мужчинами или женщинами. Гендерное равноправие означает, что все человеческие существа, мужчины и женщины, могут свободно развивать свои личные возможности и принимать решения.</p>
<p>Gender Inequality-adjusted Index (GII) — measures inequality in achievements between women and men in three dimensions: reproductive health, empowerment and the labour market. Gender Inequality-adjusted Index is used since 2010.</p>	<p>Гендер тенгсизлиги индекси (ГТИ) — бу аёллар ва эркакларнинг куйидаги уч ўлчам бўйича ютуқлар тенгсизлигини ифодалайди: саломатлик репродуктивлиги, ҳуқуқлар ва имкониятларнинг кенгайиши ҳамда меҳнат бозоридаги шароит. 2010 йилдан гендер тенгсизликни аниқлаш учун ишлатилади.</p>	<p>Индекс гендерного неравенства (ИГН) — отражает неравенство в достижениях между мужчинами и женщинами в трех измерениях: репродуктивном здоровье, расширении прав и возможностей, а также на рынке труда. Используется с 2010 года для определения уровня гендерного неравенства.</p>
<p>Gender-related development index (GDI) — a composite index measuring average achievement in the three basic dimensions captured in the human development index—a long and healthy life, knowledge and a decent standard of living—adjusted to account for inequalities between men and women. While the HDI measures average achievement, the GDI adjusts the average achievement to reflect inequalities between men and women in the following dimensions: A long and healthy life, as measured by life expectancy at birth. Knowledge, as measured by the adult literacy rate and the combined primary, secondary and tertiary gross enrollment ratio. A decent standard of living, as measured by estimated earned income (PPP US\$).</p>	<p>Гендер омили ҳисобга олинган ривожлантириш индекси (ГОРИ) — инсон тараққиётини ривожлантириш индексининг учта асосий йўналиши — саломатлик ва узоқ умр, билим олиш ва муносиб турмуш даражаси бўйича эришилган ўртача натижалар даражасини белгиловчи таркибий индекс бўлиб, унга куйидаги элементларда аёллар ва эркаклар ўртасидаги номутаносибликни ҳисобга олиш учун тузатиш киритилган: туғилишда кутиладиган умр давомийлиги билан ўлчанадиган узоқ ва соғлом ҳаёт; катта ёшли аҳолининг саводхонлик даражаси ва ўқув муассасаларига кирганларнинг умумий кўрсаткичи билан ўлчанадиган таълим; олинган фойданинг тахминий миқдори билан ўлчанадиган муносиб турмуш даражаси (ҲҚТ АҚШ долларида).</p>	<p>Индекс развития с учётом гендерного фактора (ИРГФ) — составной индекс, определяющий уровень средних достижений по трём основным направлениям индекса человеческого развития, скорректированный для учета диспропорций в положении между мужчинами и женщинами в следующих элементах: долгой и здоровой жизни, измеряемой ожидаемой при рождении продолжительности жизни; знаниях, измеряемых уровнем грамотности взрослого населения и общим показателем поступивших в учебные заведения; достойном уровне жизни, измеряемом приблизительным показателем полученного дохода (ППС в долл. США).</p>
<p>Health — is a state of complete physical, mental and social well-being and not merely the absence of disease or infirmity</p>	<p>Соғлиқ — бу нафақат касаллик ва жисмоний нуқсонлар йўқлиги ҳолати, балки тўла жисмоний, рухий ва ижтимоий фаровонлик ҳамдир.</p>	<p>Здоровье — это состояние полного физического, душевного и социального благополучия, а не только отсутствие болезней и физических дефектов.</p>
<p>Health-adjusted life expectancy (HALE) - an indicator that firstly was introduced by WHO as average number of years that a</p>	<p>Соғлом ҳаётнинг кутилаётган давомийлиги — бу термин биринчи марта УССТ томонидан кутилаётган соғлом ҳаёт</p>	<p>Ожидаемая продолжительность здоровой жизни - данный термин впервые был предложен ВОЗ, как</p>

<p>person can expect to live in “full health” by taking into account years lived in less than full health due to diseases and/or injury.</p>	<p>давомийлиги кўрсаткичи сифатида таклиф қилинган бўлиб, ундан касал ёки ишга лаёқатсиз ҳолатида бўлган йиллар чиқариб ташланади.</p>	<p>показатель ожидаемой продолжительности жизни, из которого вычитаются годы, проведенные в состоянии болезни или нетрудоспособности.</p>
<p>Health indicator - a health indicator is a characteristic of an individual, population, or environment which is measured (directly or indirectly) and could be used to describe one or more aspects of the health based on quantitative, qualitative and term parameters.</p>	<p>Саломатлик кўрсаткичи — бу шахс, аҳоли ёки атроф муҳитнинг ҳолатини аниқловчи кўрсаткичдир. Мазкур кўрсаткич саломатликнинг бир ёки бир қанча жиҳатларини ёритиб, миқдорий, сифат ва муддатли параметрларга асосланади.</p>	<p>Показатель здоровья — показатель здоровья является характеристикой отдельного лица, контингента населения или окружающей среды, подлежащей измерению (прямо или косвенно) и может использоваться для описания одного или более аспектов здоровья на основе количественных, качественных и временных параметров.</p>
<p>Health system — consists of all actors, institutions and resources that undertake health activities whose primary purpose is to promote, restore or maintain health as a state of complete physical, mental and social well-being.</p>	<p>Соғлиқни сақлаш тизими — саломатлик соҳасида фаолият олиб бораётган ҳамда асосий мақсади саломатликни тиклаш ва қўллаб қувватлаш бўлган, тўлиқ жисмоний, ақлий ва ижтимоий саломатликни таъминлаш, уни ҳимоя қилиш соҳасидаги иштирокчилар, манбалари, ва муассасалар мажмуидан иборат.</p>	<p>Система здравоохранения — включает в себя всех акторов, учреждения и ресурсы, осуществляющих свою деятельность в области здоровья, первичная цель которых продвижение, восстановление или поддержка здоровья как состояния полного физического, умственного и социального благополучия.</p>
<p>HIV prevalence — the percentage of people aged 15 — 49 years who are infected with HIV.</p>	<p>ОИВ, тарқалиши — бу ОИВ билан касалланган 15 дан 49 ёшгача бўлган аҳоли фоизидир.</p>	<p>ВИЧ, распространение — процент ВИЧ-инфицированного населения в возрасте от 15 до 49 лет.</p>
<p>Household - a small group of people living in the same territory, who join part or all of their income and property, and consume certain types of products and services, notably housing services and food; there are family and non-family households</p>	<p>Уй хўжалиги — ўз даромади ёки мол-мулкнинг бир қисмини ёки тўлиқлигича бирлаштирувчи ва маълум бир маҳсулот ва хизматларни, биринчи навбатда, уй хизматлари ва озиқ-овқат маҳсулотларини биргаликда истеъмол қилувчи одамларнинг катта бўлмаган гуруҳи; оилавий ва оилавий бўлмаган уй хўжаликларга бўлинади.</p>	<p>Домашнее хозяйство — небольшая группа людей, проживающих в одном и том же жилище, объединяющих часть или весь свой доход и имущество и совместно потребляющих определенные типы продуктов и услуг, прежде всего жилищные услуги и продукты питания; различают семейные и несемейные домохозяйства</p>
<p>Human development — is the expansion of people’s freedoms to live long, healthy and creative lives; to advance other goals they have reason to value; and to engage actively in shaping development equitably and sustainably on a shared planet. People are both the beneficiaries and drivers of human development, as individuals and in groups</p>	<p>Инсон тараққиёти — инсонларнинг узоқ, соғлом ва муносиб ижодий ҳаёт кечириш ва бошқа шу каби, уларнинг тасаввурларида қадриятга эга бўлган асосий мақсадларини амалга ошириш учун зарур бўлган эркинликларнинг кенгайиш ҳамда ер юзида адолатлиликни таъминлаш ва барқарор ривожланиш йўлида амалга оширилаётган чоратadbирларда фаол иштирок этиш жараёнидир. Кишилар — алоҳида ҳолда ҳам, гуруҳлар доирасида ҳам моддий ва маънавий маҳсулотларнинг истеъмолчиси ҳамда тараққиётнинг асосий кучи сифатида қаралади</p>	<p>Человеческое развитие — представляет собой процесс расширения свободы людей жить долгой, здоровой и творческой жизнью, на осуществление других целей, которые, по их мнению, обладают ценностью; активно участвовать в обеспечении справедливости и устойчивости развития на нашей общей планете. Люди — как индивидуально, так и в группах — одновременно являются и бенефициариями, и движущей силой развития.</p>

<p>Human development index (HDI) — a composite index measuring average achievement in a country in three basic dimensions of human development: A long and healthy life, measured by life expectancy at birth. Knowledge, measured by Mean of years of schooling and Expected years of schooling. A decent standard of living measured by GDP per capita in purchasing power parity (PPP) in terms of US dollars.</p>	<p>Инсон тараққиёти Индекси (ИТИ) — инсон тараққиётини ривожлантиришнинг умумий кўрсаткичи. Муайян мамлакатда инсон тараққиёти куйидаги энг муҳим учта элементида эришилган натижаларнинг ўртача даражасини ўлчайди: узоқ ва соғлом ҳаёт — туғилишда кутиладиган умр кўриш узунлиги билан ўлчанади; билимлар олиш — таълим олишнинг ўртача давомийлик кўрсаткичи ва таълим олишнинг кутилаётган кўрсаткичларидан иборат; давомийлиги кўрсаткичларидан иборат; турмуш даражаси (ХҚТ АҚШ доллариди) — аҳоли жон бошига ЯМД (ялпи миллий даромад) кўрсаткичи билан ўлчанади.</p>	<p>Индекс человеческого развития (ИЧР) — общий показатель человеческого развития. Измеряет средний уровень достижений данной страны в трёх важнейших аспектах человеческого развития: долгой и здоровой жизни, измеряемой ожидаемой при рождении продолжительности жизни; знаниях, измеряемых с помощью показателя средней продолжительности обучения и показателя ожидаемой продолжительности обучения; достойном уровне жизни, измеряемом показателем ВНД (Валовой национальный доход) на душу населения (ППС в долл. США).</p>
<p>Human Development Index, Inequality-adjusted — Human Development index value adjusted for inequalities in the three basic dimensions of human development: education, health and profit. The IHDI accounts for inequalities in HDI dimensions by “discounting” each dimension’s average value according to its level of inequality. The IHDI equals the HDI, when there is no inequality across people but is less than the HDI as inequality rises.</p>	<p>Тенгсизликни ҳисобга олган инсон тараққиёти индекси (ТХИТИ) — инсон тараққиётининг куйидаги уч йўналиши, яъни таълим, соғлиқ ва даромад бўйича тенгсизликларнинг тақсимланиши инobatга олинган ҳолдаги инсон тараққиётининг умумий интеграл индексиدير. Бошқача қилиб айтганда, ТХИТИ бу ютуқлар муайян мамлакат аҳолиси ўртасида қай тарзда тақсимлангани инсон тараққиётининг уч йўналишидан ҳар бирининг ўртача кўрсаткичидан маълум бир миқдор чиқариб ташлаш, яъни дисконтлаш йўли билан ундаги тенгсизлик даражаси билан мувофиқ равишда ҳисобга олиб борилди.</p>	<p>Индекс человеческого развития, скорректированный с учетом неравенства (ИЧРН) — это интегральный индекс человеческого развития, скорректированный с учетом распределения неравенства по трем основополагающим измерениям человеческого развития: образование, здоровье и доход. То есть ИЧРН учитывает, как эти достижения распределены среди населения данной страны, путем «дисконтирования» среднего значения каждого измерения в соответствии с его уровнем неравенств.</p>
<p>Literacy rate, adult — calculated as 100 minus the adult literacy rate.</p>	<p>Катта ёшдаги аҳолининг саводсизлик даражаси — 100 деб олинган миқдордан катта ёшдаги саводхон аҳоли фоизи чиқариб ташланади.</p>	<p>Уровень неграмотности взрослого населения — при расчете из 100 вычитают процент грамотного взрослого населения.</p>
<p>Infant mortality ratio — indicator of the probability of death in the first year of life. Reflects the number of deaths per year among infants under one year per 1,000 live births.</p>	<p>Ўдақлар ўлими коэффициентини — бир ёшгача бўлган ўдақлар ўлимининг эҳтимоли кўрсаткичидир. Ҳар 1000 нафар тирик туғилган ўдақлар сонига тўғри келган бир ёшга етмай нобуд бўлган ўдақлар сони.</p>	<p>Коэффициент младенческой смертности — показатель вероятности смерти в первый год жизни. Отражает число случаев смерти за год среди младенцев в возрасте до года на 1000 живорождений.</p>
<p>Life expectancy at birth — number of years a newborn infant could expect to live if prevailing patterns of age-specific mortality rates at the time of birth were to stay the same throughout the infant’s life.</p>	<p>Кутиладиган умр давомийлиги (туғилишда) — бу боланинг туғилиш даврида шу ёшдаги аҳоли гуруҳлари учун хос бўлган муайян ҳаёт кўрсаткичлари унинг бутун умри давомида ўзгаришсиз бўлиб қолганда яшаши кутиладиган йиллар сони.</p>	<p>Ожидаемая продолжительность жизни при рождении — количество лет, которое может прожить новорожденный младенец, если существующие на момент его рождения преобладающие тенденции в области показателей смертности для конкретных возрастных групп останутся без изменений на протяжении всей его жизни.</p>

<p>Life expectancy index — one of the three indices on which the human development index is built. For details on how the index is calculated.</p>	<p>Кутилаётган умр кўриш давомийлиги индекси — Инсон тараққиётини ривожлантириш индексининг асосини ташкил этадиган учта индекслардан бири.</p>	<p>Индекс ождаемой продолжительности жизни — один из трех индексов, положенных в основу индекса развития человеческого потенциала.</p>
<p>Maternal death — the death of a woman while pregnant or within 42 days of termination of pregnancy, irrespective of the duration and site of the pregnancy, from any cause related to or aggravated by the pregnancy or its management but not from accidental or incidental causes.</p>	<p>Оналар ўлими — ҳомиладорликнинг давомийлиги ва маконидан қатъи назар, аёлнинг ҳомиладорлик даврида ёки туғуруқдан кейинги 42 кун давомида туғуруқ асорати туфайли, ҳомиладорлик ёки оғир ўтган ҳомиладорлик ёки, ҳомиладор аёлни парвариш қилиш билан боғлиқ бўлган ҳар қандай сабабга кўра (ҳомиладорликка боғлиқ бўлмаган фавқулудда ҳодисалар ва сабаблар бундан мустасно) юз берган ўлимидир.</p>	<p>Материнская смертность — смерть женщины во время беременности или в течение 42 дней по окончании беременности, вне зависимости от продолжительности и местонахождения беременности, по любой причине, имеющей отношение к беременности или усугубленной беременностью либо уходом за беременной, за исключением несчастных случаев и причин, не связанных с беременностью.</p>
<p>Maternal mortality ratio — the number of female deaths per year due to pregnancy or for reasons connected with childbirth per 100 000 live births.</p>	<p>Оналар ўлими коэффициенти — йилига 100 000 тирик туғишга тўғри келадиган ҳомиладорлик ёки туғуруқ сабабли вафот этган аёллар сони.</p>	<p>Коэффициент материнской смертности — число случаев смерти женщин за год в связи с беременностью или по причинам, связанным с родами, на 100 000 живорождений.</p>
<p>MDGs (Millennium Development Goals) — the MDGs set specific targets for countries to do more to address poverty, widespread hunger, gender inequality, environmental deterioration, and the lack of education, health care and clean water. The MDGs and their associated targets emanate from the Millennium Declaration, signed by 189 countries in September 2000.</p>	<p>МТМ (Мингйиллик тараққиёт мақсадлари) — МТМ камбағалликни, очликни, гендер тенгсизлигини, атроф-муҳит ҳолатининг ёмонлашувини камайтириш, таълим даражасини ошириш, соғлиқни сақлаш ва тоза сув танқислиги даражасини пасайтириш мақсадида мамлакатлар олдида муайян вазифаларни қўяди. МТМ ва уни амалга ошириш билан боғлиқ вазифаларнинг бошланиши 2000 йил сентябрь ойида 189 давлат томонидан имзоланган Мингйиллик декларациясига бориб тақалади.</p>	<p>ЦРТ (Цели развития тысячелетия) — ЦРТ устанавливають конкретные задачи для стран с целью уменьшения бедности, голода, гендерного неравенства, ухудшения состояния окружающей среды, недостаточности образования, здравоохранения и чистой воды. ЦРТ и связанные с ними задачи берут своё начало в Декларации тысячелетия, подписанной 189 странами в сентябре 2000.</p>
<p>Mean years of schooling — average number of years of education received by people ages 25 and older in their lifetime based on education attainment levels of the population converted into years of schooling based on theoretical durations of each level of education attended.</p>	<p>Мактаб таълимининг ўртача давомийлиги — аҳолининг саводхонлик даражасини эътиборга олган ҳолда, ҳар бир таълим босқичининг назарий давомийлигига асосланган ҳамда мактаб таълими йилларига ўтказилган, 25 ва ундан юқори ёшдагилар томонидан бутун ҳаёти давомида эгалланадиган таълим олиш йилларининг ўртача сони.</p>	<p>Средняя продолжительность школьного образования — среднее количество лет образования, полученное людьми в возрасте 25 лет и старше за свою жизнь, с учетом уровня образованности населения, переведенного на продолжительность обучения исходя из теоретической продолжительности каждого уровня образования.</p>
<p>Migration — Movement of people from one country to</p>	<p>Миграция — одамларнинг бир мамлакатдан иккинчисига кўчиб,</p>	<p>Миграция — перемещение людей из одной страны в</p>

another and living outside of their place of origin for at least one year.	камида бир йил мобайнида ўз ватанидан четда истиқомат қилиши.	другую и проживание за пределами своей родины в течение не менее года.
Model of Demographic Transition — is an empirical description of the dynamics of demographic change on the basis of fertility and mortality rates that occur as countries develop from pre-industrial to industrial and postindustrial society.	Демографик трансформация модели — Саноатлашувгача бўлган, индустриал ва постиндустриал жамиятли мамлакатларнинг ривожланиш жараёнида туғилиш ва ўлим коэффициентларининг ўргариши асосидаги демографик вазият динамикасини эмпирик тасвирлашни намоён этади.	Модель демографической трансформации — (Model of Demographic Transition) представляет собой эмпирическое описание динамики демографической ситуации на основе изменений коэффициентов рождаемости и смертности, происходящих по мере развития стран от доиндустриального до индустриального и постиндустриального общества.
Mortality rate, overall — is the annual number of deaths per 1,000 population.	Ўлимнинг умумий коэффициенти — ҳар 1000 кишига тўғри келадиган йиллик ўлимлар сони.	Общий коэффициент смертности — ежегодное число смертных случаев на 1000 населения.
Mortality rate, adult — probability per 1,000 that a 15-year-old person will die before reaching age 60.	Катталар орасидаги ўлим даражаси — ҳар 1000 кишига тўғри келадиган 15 ёшли одамнинг 60 ёшга етмасдан ўлиш эҳтимоллиги.	Уровень смертности взрослых — вероятность смерти 15-летнего человека до достижения возраста 60 лет на 1000 чел.
Mortality rate, infant — probability of dying between birth and exactly age 1, expressed per 1,000 live births.	Гўдақлар орасидаги ўлим даражаси — муайян давр ичида чақалоқлар орасида 1000 нафар тирик туғилган болага тўғри келадиган, туғилганидан то 1 ёшгача даврда содир бўладиган гўдақлар ўлими эҳтимоллиги.	Уровень младенческой смертности — вероятность смерти в период между рождением и достижением возраста в 1 год, на 1 000 живорождений.
Mortality rate, under-five — probability per 1,000 that a newborn baby will die before reaching age five, if subject to current age-specific mortality rates	5 ёшгача бўлган болалар ўлими кўрсаткичи — тегишли аҳоли гуруҳларининг ўлим кўрсаткичлари ўзгармас бўлгандаги болалар орасида туғилганидан 5 ёшгача бўлган 1000 та тирик туғилган болага тўғри келадиган ва бу даврда ўлимнинг эҳтимол тутиладиган сони.	Показатель детской смертности в возрасте до пяти лет — это показатель детской смертности в возрасте до 5 лет. Вероятность на 1 000 живорожденных, что новорожденный младенец умрет, не достигнув пяти лет, если действующие в настоящее время показатели смертности средисоответствующих групп населения останутся без изменений.
Mortality ratio, maternal — the quotient between the number of maternal deaths in a given year and the number of live births in that same year, expressed per 100,000 live births, for a given country, territory, or geographic area. Maternal death is defined as the death of a woman while pregnant or within the 42 days after termination of that pregnancy, regardless of the length and site of the pregnancy, due to any cause related to or aggravated by the pregnancy itself or its care, but not due to accidental or incidental causes	Оналар ўлими кўрсаткичи — муайян йилда туғуруқ пайтида юз берган оналар ўлимларнинг тирик туғилган гўдақлар сонига нисбати бўлиб, мазкур мамлакатда, минтақада, жуғрофий ҳудудда 1000 нафар тирик туғилган чақалоққа нисбатан ўлим билан тугаган ҳолатлар сони орқали ифодаланadi. Оналар ўлими ҳомиладорликнинг давомийлиги ва маконидан қатъи назар, аёлнинг ҳомиладорлик даврида ёки туғуруқдан кейинги 42 кун давомида туғуруқ асорати туфайли, ҳомиладорлик ёки оғир ўтган ҳомиладорлик, ёки	Показатель материнской смертности — соотношение числа материнских смертей при родах и числа рождений живых младенцев в данном году, выражается в количестве смертельных случаев на 1000 благополучных родов в данной стране, регионе, географической территории. Материнская смертность определяется как смерть женщины во время беременности или в течение 42 дней по окончании беременности, вне зависимости от продолжительности и местонахождения беременности, по любой причине, имеющей

	<p>хомиладор аёлни парвариш қилиш билан боғлиқ бўлган ҳар қандай сабабга кўра (хомиладорликка боғлиқ бўлмаган фавқулудда ходисалар ва сабаблар бундан мустасно) юз берган ўлимидир.</p>	<p>отношение к беременности или усугубленной беременностью либо уходом за беременной, за исключением несчастных случаев и причин, не связанных с беременностью.</p>
<p>Multidimensional Poverty Index — is a composite index that determines the fraction of the population that is poor in many dimensions, adjusted for the intensity of deprivation. MPI defines deprivation at the household level for the same three dimensions as the HDI (standard of living, health and education) on the basis of ten indicators and the average number of poor people and deprivations faced by poor households.</p>	<p>Кўп ўлчовли камбағаллик индекси — етишмовчиликлар интенсивлигига қараб тузатиш киритилган кўп ўлчовлар бўйича камбағал бўлган аҳоли улушини белгилаб берувчи таркибий индекс. ККИ ҳам инсон тараққиёти индекси (ИТИ)ни ҳосил қилувчи уч йўналиш бўйича (ҳаёт кечириш даражаси, соғлиқ ва таълим) уй-хўжалиги миқёсидаги кўплаб етишмовчиликларни ўнта кўрсаткич асосида аниқлаб берди. Шу билан бирга, бу кўрсаткич камбағал одамлар ҳамда камбағал уй хўжаликлари бошидан кечираётган йўқотишларнинг ўртача сонини кўрсатиб берди.</p>	<p>Индекс многомерной бедности (ИМБ) — это составной индекс, определяющий долю населения, которое является бедным по многим измерениям, с корректировкой на интенсивность лишений. ИМБ определяет лишения на уровне домохозяйств по тем же трем аспектам, что и ИЧР (уровень жизни, здоровье и образование) на основе десяти показателей и определяет среднее число бедных людей и деприваций, с которыми сталкиваются бедные домохозяйства.</p>
<p>Physical density — number of medical doctors (physicians), including generalist and specialist medical practitioners, expressed per 10,000 people.</p>	<p>Шифокорлар билан таъминланганлик — умумий йўналишдаги шифокорлар ва махсус тиббиёт амалиётчиларини ўз ичига олувчи, 10 000 нафар аҳолига тўғри келувчи шифокорлар сони.</p>	<p>Обеспеченность медицинским персоналом — это численность врачей, в частности врачей общей практики и узких специалистов на 10 тыс. чел.</p>
<p>Physical health — natural condition of the body due to the normal functioning of all its organs and systems</p>	<p>Жисмоний соғломлик — тананинг табиий ҳолати, шартли равишда унинг барча аъзо ва тизимларининг нормал ишлаши.</p>	<p>Физическое здоровье — естественное состояние организма, обусловленное нормальным функционированием всех его органов и систем.</p>
<p>Population growth rate, annual — refers to the average annual exponential growth rate for the period indicated.</p>	<p>Аҳолининг йиллик ўсиш суръати — кўрсатилган даврда аҳолининг ҳар йилги ўртача экспоненциал ўсиш суръатларига тааллуқлидир.</p>	<p>Годовой темп роста населения — показатель среднего экспоненциального роста населения за определенный период.</p>
<p>Population, total — refers to the de facto population in a country, area or region as of 1 July of the year indicated.</p>	<p>Аҳоли, жами — маълум йилнинг 1 июль ҳолатига кўра, мамлакат, вилоят ёки минтақа аҳолисининг амалдаги сони.</p>	<p>Население, всего — фактическая численность населения страны, области или региона по состоянию на 1 июля указанного года.</p>
<p>Population, urban — refers to the de facto population living in areas classified as urban according to the criteria used by each area or country. Data refer to 1 July of the year indicated.</p>	<p>Шаҳар аҳолиси — ҳар бир минтақа ёки мамлакатда ўрнатилган мезонларга мувофиқ, шаҳар деб белгиланадиган жойда яшаётган аҳолининг амалдаги сони назарда тутилади. Кўрсатилган йилнинг 1 июль ҳолатига кўра олинган маълумотлар назарда тутилади</p>	<p>Население, городское — фактическая численность населения, проживающего в местности, определяемой как город, в соответствии с критериями, установленными в каждом регионе или стране. Имеются в виду данные на 1 июля каждого указанного года.</p>
<p>Population, Density — is a number of residents per unit area of the country or region.</p>	<p>Аҳоли зичлиги — мамлакат ёки регион бирлигига тўғри келадиган аҳоли сони.</p>	<p>Плотность населения — число жителей на единицу площади страны или региона.</p>

<p>Poverty — characteristic of the economic situation of the individual or social group in which they cannot meet the minimum requirements for a certain range necessary for life.</p>	<p>Камбағаллик — ижтимоий гуруҳ ёки индивиднинг ҳаёт учун зарур бўлган энг кам эҳтиёжларини кондира олмаслигининг иқтисодий шароитини акс эттирувчи хусусият.</p>	<p>Бедность — характеристика экономического положения индивида или социальной группы, при котором они не могут удовлетворить определённый круг минимальных потребностей необходимых для жизни.</p>
<p>Poverty, absolute — number of persons or households whose level of consumption or income below the poverty line.</p>	<p>Камбағаллик, мутлак — камбағаллик чегарасидан кам бўлган истеъмол ёки даромад даражасига эга бўлган аҳоли ёки уй хўжаликлари сони.</p>	<p>Бедность, абсолютная — количество людей либо домохозяйств, уровень потребления или дохода которых ниже черты бедности.</p>
<p>Poverty, relative — supposes a certain percentage of poor individuals or households (for example, 10%, 20%, 30%, etc.) or the binding of poverty to the middle, or median income in the country.</p>	<p>Камбағаллик, нисбий — камбағал аҳолининг маълум фоизини (масалан, 10%, 20%, 30%) ёки мамлакат аҳолиси ва уй хўжаликларининг ўртача ёки медиана даромад даражасига нисбатан камбағаллик чегарасини белгилайди.</p>	<p>Бедность, относительная — предполагает установление определенной доли бедных граждан или домашних хозяйств (например, 10%, 20%, 30% и т.д.) или привязку черты бедности по отношению к среднему, или медианному, уровню доходов по стране.</p>
<p>Probability at birth of not surviving to a specified age — calculated as 100 minus the probability (expressed as a percentage) of surviving to a specified age for a given cohort.</p>	<p>Туғилишда мавжуд бўлган муайян ёшгача яшай олмаслик эҳтимолиги — бу кўрсаткич ҳисоблаш жараёнида 100 % дан мазкур мустақкам гуруҳ бўйича муайян ёшгача яшай олиш эҳтимоли (фоизда ифодаланган) чиқариб ташланади</p>	<p>Существующая при рождении вероятность не дожить до конкретного возраста — при расчете этого показателя из 100% вычитается вероятность дожить до конкретного возраста по данной когорте, выраженная в процентах.</p>
<p>Probability at birth of surviving to a specified age — the probability of a newborn infant surviving to a specified age if subject to prevailing patterns of age-specific mortality rates, expressed as a percentage.</p>	<p>Туғилишда мавжуд бўлган муайян бир ёшгача яшай олиш эҳтимолиги — янги туғилган болада мавжуд бўлган муайян бир ёшгача яшай олиш эҳтимоли (агарда унинг ҳаёти давомида ўлим даражаси у туғилган пайтда кузатилган даражага мослигича қолган бўлса).</p>	<p>Существующая при рождении вероятность дожить до конкретного возраста — имеющаяся у новорожденного ребенка вероятность дожить до конкретного возраста, если в течение его жизни уровень смертности будет соответствовать уровню, который наблюдался при его рождении.</p>
<p>Reproduction of the population — one of the main processes of reproduction of society - can be viewed as a combination of three types of "movement" of the population, "natural" (biology and physiology), spatial (migration), social (social mobility).</p>	<p>Аҳоли кўпайиши — жамиятнинг асосий репродуктив жараёнларидан бири бўлиб, уни аҳолидан уч кўринишдаги «ҳаракатлар», яъни «табиий» (биология ва физиология), маконга оид (миграция), ижтимоий (ижтимоий ҳаракатчанлик) ҳаракатлар йиғиндиси кўринишида қараш мумкин.</p>	<p>Воспроизводство населения — один из главных процессов репродукции общества, может рассматриваться как совокупность трех видов "движения" народонаселения: естественного (биология и физиология), пространственного (миграция), социального (социальная мобильность).</p>
<p>Reproductive health — WHO's definition of health as a state of complete physical, mental and social well-being, and not merely the absence of disease or infirmity, reproductive health addresses the reproductive</p>	<p>Репродуктив саломатлик — бу нафақат репродуктив тизим, унинг функциялари ва жараёнларига таалуқли бўлган касалликларнинг мавжуд эмаслиги, балки жисмоний,</p>	<p>Репродуктивное здоровье — это состояние полного физического, умственного и социального благополучия, а не просто отсутствие болезней или недугов</p>

processes, functions and system at all stages of life	ақлий ва ижтимоий фаровонлик ҳолатидир.	во всех вопросах, касающихся репродуктивной системы, ее функций и процессов.
Sex — the differences of a strictly biological nature between men and women —which do not necessarily determine our behavior, with which we are born and that cannot be changed.	Жинс — аёллар ва эркеклар ўртасидаги туғма ва ўзгартириб бўлмайдиган, бироқ бизнинг хулқ-атворимизга кескин таъсир қилмайдиган табиий биологик тафовут.	Пол — биологические различия между мужчинами и женщинами — которые не обязательно влияют на наше поведение, но с которыми мы родились и не можем изменить.
Urbanization — refers to a process in which an increasing proportion of an entire population lives in cities and the suburbs of cities. Historically, it has been closely connected with industrialization.	Урбанизация — шаҳар аҳолисининг кўпайиш жараёнидир. Урбанизация жараёни саноатлашиш (индустриализация) билан бевосита боғлиқ ҳисобланади.	Урбанизация — процесс увеличения городского населения. Исторически урбанизация связана с процессами индустриализации

VIII. АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

I. Меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар.

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “2019-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини инновацион ривожлантириш стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида”ги 2018 йил 21 сентябрдаги ПФ-5544-сонли Фармони.

2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Олий таълим муассасалари раҳбар ва педагог кадрларининг узлуксиз малакасини ошириш тизимини жорий этиш тўғрисида”ги 2019 йил 27 августдаги ПФ-5789-сонли Фармони.

3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Олий таълим муассасаларида таълим сифатини ошириш ва уларнинг мамлакатда амалга оширилаётган кенг қамровли ислохотларда фаол иштирокини таъминлаш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги 2018 йил 5 июндаги ПҚ-3775-сонли қарори.

4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. Т.: “Халқ сўзи” 28.12.2018.

5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сонли “2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича ҲАРАКАТЛАР СТРАТЕГИЯСИ” Фармони.

6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Олий таълимдан кейинги таълим тизимини янада такомиллаштириш тўғрисида”ги 2017 йил 16 февралдаги № 4958-сонли Фармони.

7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 2017 йил 20 апрелдаги № 2909 -сонли Қарори.

8. Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг “Олий таълим вазирлигининг «Янги ўқув услубий мажмуаларни тайёрлаш бўйича услубий кўрсатмани тавсия этиш тўғрисида»ги 2017 йил 1 мартдаги №107-сонли буйруғи.

9. Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг “Олий таълим вазирлигининг «Олий таълим муассасалари кафедралари Кенгашларини ташкил этиш тўғрисида»ги 2017 йил 13 мартдаги №138-сонли буйруғи.

10. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ташқи савдо соҳасида бошқарув тизимини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони. - // Халқ сўзи, 2017 йил 15 апрель, № 75 (6769).

11. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикаси хусусийлаштирилган корхоналарга кўмаклашиш ва рақобатни ривожлантириш Давлат қўмитасини ташкил этиш тўғрисида”ги Фармони. - // Халқ сўзи, 2017 йил 19 апрель, № 77 (6771).

12. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги тадбиркорлик субъектларининг

ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш бўйича вакили институтини таъсис этиш тўғрисида”ги Фармони. - // Халқ сўзи, 2017 йил 5 май, № 90 (6784).

13. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 20 апрелдаги "Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги Қарори. - // Халқ сўзи, 2017 йил, 21 апрель, № 79 (6773).

14. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 2 майдаги "Ўзбекистон стандартлаштириш, метрология ва сертификатлаштириш агентлиги фаолиятини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги Қарори. - // Халқ сўзи, 2017 йил, 2 май, №86 (6780).

15. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Маҳаллий экспорт қилувчи ташкилотларни янада қўллаб – қувватлаш ва ташқи иқтисодий фаолиятни такомиллаштириш чора – тадбирлари тўғрисида”ги қарори Халқ сўзи, 2017 йил 22 июнь, №123.

16. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 30 октябрдаги ПФ-5564-сонли “Товар бозорларида савдони янада эркинлаштириш ва рақобатни ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони. -// Халқ сўзи, 2018 йил 31 октябрь, № 225 (7183).

17. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикаси Инновацион ривожланиш вазирлигини ташкил этиш тўғрисида” ги ПФ-5264-сон Фармони. 2017 йил 29 ноябрь.- lex.uz.

18. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 7 мартдаги “Иқтисодиёт тармоқлари ва соҳаларига инновацияларни жорий этиш механизмларини такомиллаштириш бўйича кўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-3698-сонли қарори. – Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 09.13.2018 й.

19. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 21 ноябрдаги ПҚ-4022-сонли “Рақамли иқтисодиётни ривожлантириш мақсадида рақамли инфратузилмани янада модернизация қилиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори. – Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 22.11.2018 й.

20. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 17 январдаги “2017 — 2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясини «Фаол инвестициялар ва ижтимоий ривожланиш йили»да амалга оширишга оид давлат дастури” ПФ-5635-сон [Фармони](#). 17.01.2019 й.

21. Мирзиёев Ш.М. Халққа хизмат қилиш, одамларнинг манфаатларини таъминлаш-раҳбарлар фаолиятининг асосий мезонидир. - // Халқ сўзи, 2017 йил 13 апрель, №73 (6767).

22. Мирзиёев Ш.М. Асосий мақсадимиз – мамлакатимизни янада тараққий эттириш ва халқимиз фаровонлигини юксалтиришдир. - // Халқ сўзи, 2017 йил 28 апрель, №84 (6778).

II. Махсус адабиётлар

1. Абдурахмонов Қ.Х. Меҳнат иқтисодиёти: назария ва амалиёт. Дарслик. Қайта ишланган ва тўлдирилган 3-нашри. – Т.: “FAN”, 2019. – 592 б
2. Abdurakhmanova G.Q., Abduramanov X.X. Ijtimoiy sohalar va inson taraqqiyoti. O'quv qo'llanma. - T.: Fan va texnologiya, 2018. - 312 b.
3. Kalandar Abdurakmanov, Nodira Zokirova, Bakhtiyor Islamov, Masato Hiwatari. Systemic Transformation and Sustainable Human Development: the Case of Uzbekistan. – Jakarta: Gunadarma Publisher, 2016. – 230 p.
4. Kalandar Abdurakmanov, Nodira Zokirova. Human Development. Textbook. – norderstedt, Books on Demand, 2014, 428 p.
5. Macroeconomics and Human Development. – First published, 2013. – 158 p.
6. Инсон тараққиёти. Дарслик. и.ф.д., проф. Қ.Х. Абдурахмонов тахрири остида. – Т.: Фан ва технология, 2013. – 476 б.
7. Ўзбекистон Республикаси Президенти БМТ саммитининг Мингйиллик ривожланиш мақсадларига бағишланган ялпи мажлисидаги нутқини ўрганиш бўйича Ўқув-услубий мажмуа. – Т.: Иқтисодиёт, 2010. – 144 б.
8. Человеческое развитие. Учебное пособие. / под общей редакцией д.э.н., проф. Абдурахманова К.Х. и д.э.н., проф. Жумаева Н.Х. – Т.: “Фан ва технология”, 2012. – 376 с.
9. Доклад о развитии человека 2010. Реальное богатство народов: пути к развитию человека / Пер. с англ. ПРООН. – М.: Весь Мир, 2010. – 244 стр.
10. Человеческое развитие. Учебник. – Т.: УМед, ПРООН, 2008. - 462 стр
11. Человеческое развитие: новое измерение социально-экономического прогресса: Учебник. – М.: МДУ, ПРООН, 2008. – 636 стр.

III. Интернет сайтлари

1. www.gov.uz – Ўзбекистон Республикаси ҳукумат портали.
2. www.lex.uz – Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси.
3. www.stat.uz – Ўзбекистон Республикаси давлат статистика қўмитаси расмий сайти.
4. www.mf.uz – Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги сайти.
5. www.lex.uz – Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси.
6. www.minesonotm.uz – Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт вазирлиги сайти.
7. www.mehnat.uz – Ўзбекистон Республикаси Бандлик ва меҳнат муносабатлари вазирлигининг сайти.